

सम्यग्-दर्शन-ज्ञान-चारित्राणि मोक्षमार्गः ।

वाङ्मैत्राल श्री शान्तिसूरीश्वरशु म. विरचित

शुवविचार प्रकरणा

अर्थ सहित

मूला गाथा, गाथार्थ, शब्दार्थ, अन्वय, सामान्य विवेचन,
विशेष विवेचन, संस्कृत छाया, पद्यानुवाद, छूटा ओल,
कोठा, यंत्रो, चित्रो वगैरे सहित

: प्रसारित :

(सद्गत शैश्री वेणीयंढ सुरयंढ संस्थापित)

श्रीमद् यशोविजयशु जैन संस्कृत पाठशाळा

अने

श्री जैन श्रेयस्कर मंडळ - महेशाळा

किंमत : ३१.५०-००

(छापेली किंमतथी वधारे किंमत लेवी नहि)

सम्यग् - दर्शन - ज्ञान - चारित्राणि मोक्षमार्गः
वाटिवेताल श्री शान्तिसूरीश्वरज्ज म. विरचित

जववियार प्रकरण

अर्थ सडित

मूण गाथा, गाथार्थ, शब्डार्थ, अन्वय, सामान्य विवेचन,
विशेष विवेचन, संस्कृत छाया, पद्यानुवाद, छूटा ढोल,
कोठा, यंत्रो, यित्रो वगरे सडित

: प्रकाशक :

(सद्गुत शेषश्री वेषीयंद सुरयंद संस्थापित)

श्रीमद् यशोविजयज्ज जैन संस्कृत पाठशाणा

अने

श्री जैन श्रेयस्कर मंडण - मडेसाणा (गुजरात)

स्टेशन रोड, पीन - ३८४००१

वीर सं. २५३५,

ई. सं. २००८,

वि. सं. २०६५

आवृत्ति : १६मी

नकल : २०००

किंमत रु. ६०-००

छापेली किंमतथी वधारे किंमत लेवी नडि.

પ્રકાશકીય નિવેદન

૧. શ્રી જીવવિચાર પ્રકરણ સાર્થની આ અગાઉ ચૌદ આવૃત્તિઓ બહાર પડી ચૂકી છે. આ સોળમી આવૃત્તિની ૨૦૦૦ નકલ જૈન સમાજ સમક્ષ મૂકતાં અમને અત્યંત હર્ષ થાય છે.
૨. આ જીવવિચાર પ્રકરણ સાર્થના પ્રકાશનમાં પ્રેસ દોષાદિના મૂક આદિ જોવાનું કાર્ય પરમપૂજ્ય પંન્યાસ શ્રીઅજિતશેખર વિજયજી ગણિ એ કરી આપેલ છે તેમના પ્રત્યે અમો આભાર વ્યક્ત કરીએ છીએ.
૩. સારા કાગળ, સુંદર છપાઈ તથા પાકું બાઈન્ડીંગ હોવા છતાં સંસ્થાના ઉદ્દેશ મુજબ કિંમત ઓછી રાખવામાં આવે છે.

સર્વ હક્ક પ્રકાશકને સ્વાધીન

મહેસાણા

સં. ૨૦૬૫

લિ.

ડૉ. મફતલાલ જે. શાહ

ઓ. સેક્રેટરી

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

શ્રી જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ

સ્ટેશન રોડ, મહેસાણા (ગુજરાત) પીન - ૩૮૪૦૦૧

શ્રી જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ

ઠે. બાબુ બિલ્ડિંગ, પાલિતાણા (સૌરાષ્ટ્ર)

: ગ્રંથ આયોજન :

શ્રુતરત્નાકર

૧૦૪, સારપ, નવજીવન પ્રેસ સામે,

આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૧૪.

પ્રસ્તાવના

(પંદરમી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના)

ચૌદમી આવૃત્તિની ૩૦૦૦ નકલો ખલાસ થતાં આ પંદરમી આવૃત્તિ પ્રકટ કરવામાં આવે છે.

ફક્ત મૂળ ગાથા ભાવાર્થ સાથે સમજી લેવા માટે શરૂઆતમાં ગોઠવણ છે. તે ઉપરથી જ જીવોના ભેદો, છૂટા બોલો વગેરે સમજવા માટે ભેદોનો કોઠો, છૂટા બોલ, નામો વગેરે આપ્યા છે. પછી પાંચ દ્વારોનો યંત્ર અને સમજ છે. પછી પ્રકરણમાં આવતાં શાસ્ત્રીય સમય તથા લંબાઈના માપનાં કોષ્ટકો છે. તથા કેટલાક પર્યાય શબ્દો તથા વધુ પ્રચલિત શબ્દો અર્થ સાથે આપ્યા છે.

પછી સંબંધ સાથે શબ્દાર્થ, ગાથા, અન્વય, ગાથાર્થ અને સામાન્ય વિવેચન સમજવા માટે આખું પ્રકરણ ફરીથી આપ્યું છે. પછી વિશેષ વિવેચન, સંસ્કૃત છાયા આપ્યા છે. મુનિ મહારાજશ્રી દક્ષવિજયજી વિરચિત પદ્યાનુવાદ છેલ્લે આપેલ છે.

જળબિંદુઓમાં ત્રસ જીવો, અઢીદ્વીપ, જંબુદ્વીપ અને ચૌદ રાજલોકનાં ચિત્રો તૈયાર કરાવી મૂક્યાં છે. એકંદરે અનેક રીતે વિવેચનાત્મક સમૃદ્ધિથી ગ્રંથ પુષ્ટ કર્યો છે. છેલ્લી આવૃત્તિમાં પણ

સુધારા વધારા કર્યા છે.

આ પ્રકરણના રચયિતા શ્રીમાન્ શાન્તિસૂરિજી છે એમ ઉક્ત પ્રકરણની પ્રાંતે આવેલી ગાથા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. પણ કોની પદ્ધતિપરંપરાએ આવેલા આ શાન્તિસૂરિ છે ? તે સંબંધી તેમાં કે તે પ્રકરણની ટીકામાં કશો ઉલ્લેખ જણાતો નથી. તપાગચ્છની પટ્ટાવળીમાં તેમના સંબંધી આ પ્રમાણે વિગત મળી આવે છે- “સંવત ૧૦૦૪માં જીવવિચાર પ્રકરણના કર્તા વડગચ્છના વાદિવેતાલ શાન્તિસૂરિ થયા. આ વાદિવેતાલનું બિરુદ તેઓશ્રીને લઘુ ભોજ રાજાએ આપ્યું હતું. ચક્રેશ્વરી અને પદ્માવતી દેવીની સહાયથી સંવત ૧૦૯૭માં તેમણે શ્રીમાળીના ૭૦૦ ગોત્રને ધુલિકોટ પડવાની આગાહી જણાવી તેમનું રક્ષણ કર્યું હતું. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની મોટી ટીકા ૧૮૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ તેમની રચી છે. તે ઉત્તરાધ્યયનની પાઈઅ ટીકા કહેવાય છે. કાન્હોડ નગરમાં સંવત ૧૧૧૧માં તેમનું સ્વર્ગગમન થયું.” ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની ટીકાને અંતે તેમણે પોતાને થારાપદ્રગચ્છીય જણાવ્યા છે, જે વડગચ્છની શાખા છે. પાલનપુર નજીકમાં રામસીણ ગામમાં એક દેરાસરજીમાં પ્રતિમાજીના પબાસણ ઉપર ૧૦૮૪માં થારાપદ્રગચ્છના શાન્તિભદ્ર-સૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરાવ્યાનો લેખ છે. આ ઉપરથી શાન્તિસૂરિનું પૂરું નામ શાન્તિભદ્ર હોય એમ સંભવે છે. કેમકે-ગચ્છ, નામ અને સમય લગભગ મળતાં છે. શાન્તિસૂરિએ ધનપાલ પંડિત કૃત તિલકમંજરી ગ્રંથનું પણ સંશોધન કરેલ છે. આ ઉપરથી આ પ્રકરણ તેમણે અગિયારમા સૈકાના અંતમાં અથવા તો બારમા સૈકાની શરૂઆતમાં રચ્યું હોય

એમ જણાય છે.

આ પ્રકરણ ઉપર પાઠક રત્નાકરજીએ સં. ૧૬૧૦માં બૃહદ્વૃત્તિ રચી છે, અને લઘુવૃત્તિ મુનિ ક્ષમાકલ્યાણજીએ સં. ૧૭૮૫માં રચી છે. આ બન્ને વૃત્તિના આધારે અમે ઉક્ત ગ્રંથની સંસ્કૃત છાયા અને વિવેચન લખવા પ્રયાસ કર્યો છે. આ પ્રમાણે ત્રીજી આવૃત્તિમાં કર્તા વગેરે વિષે નિર્દેશ કર્યો છે.

જીવ શાસ્ત્ર : આ પ્રકરણનો વિષય જીવોને લગતો છે. જૈન સાહિત્યમાં સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ વિગતથી ભરેલા એ વિષેના વિચારના સેંકડો ગ્રંથો મળી આવે છે. તે બધાના ટુંક સારરૂપ અને પ્રવેશક તરીકે આ પ્રકરણ છે. આ વિષયના સાહિત્યને હાલના લોકો પ્રાણી શાસ્ત્ર કહે છે.

યુરોપના આધુનિક સંશોધકો મુસાફરી કરીને તેના ભેદો અને પ્રકારો એકઠા કરે છે. કેટલાક સંશોધકો એક એક પ્રાણી કે તેના વર્ગના આખા જીવનનો અભ્યાસ પ્રયોગશાળાઓ મારફત કરીને અનેક હકીકતો તારવે છે. પ્રાણીઓની વિવિધ ચૈતન્યશક્તિ, આહારપદ્ધતિ, ઈન્દ્રિયશક્તિ, જનનપ્રકાર, જીવનપ્રકાર, આયુષ્ય, શરીર રચના, ગુણ, સ્વભાવ વગેરે તત્ત્વોનું કરોડોના ખર્ચે પૃથક્કરણ કરે છે.

પરંતુ એ તદ્દન અપૂર્ણ, અવ્યવસ્થિત અને પાશેરામાં પહેલી પૂણી બરાબર છે. જ્ઞાની પુરુષોએ જૈનશાસ્ત્રોમાં આ શાસ્ત્ર વિષે વર્ણવેલું જે કાંઈ લખેલું મળે છે, તેટલું જગત્ આગળ તેઓ હજારો વર્ષે પણ મૂકી શકશે કે કેમ ? એ સંશય છે.

કેમકે, કોઈ એક શોધ વિશે હાલના લેખકોએ પુસ્તકોનાં

પુસ્તકો લખ્યાં હોય છે, ત્યારે એ જ વાતનો પ્રાચીન ગ્રંથોમાં એકાદ પદ, શ્લોક કે ગાથામાં પણ સમાવેશ હોય છે. એવા સંક્ષિપ્ત સંગ્રહોના ગ્રંથોના ગ્રંથો ભરેલા છે.

ચાર પ્રકરણો, કર્મગ્રંથો, મોટી સંગ્રહણી વગેરેમાં તો માત્ર સંક્ષિપ્તમાં વિષય નિર્દેશ જ છે. આગળના મોટા ગ્રંથો અને આગમોમાં વિશાળ પ્રસ્થાન માલૂમ પડે છે. તેની અગાધતાથી આશ્ચર્ય અને જ્ઞાનીઓની મહાશક્તિઓનો ભાસ થાય છે. છતાં તેમાંનો ઘણો ભાગ નાશ પામ્યો છે. જ્યારે એ ભાગ વિદ્યમાન હશે, ત્યારે તેમાં કેટલા પ્રમાણમાં વિવેચન હશે ? તેની કલ્પના પણ મુશ્કેલ છે. છતાં હાલ જે વિદ્યમાન છે, તેમાં હાલની શોધો કરતાં હજારો ગણા વિચારો ભર્યા પડ્યા છે, આપણે માટે તો એ જ્ઞાની પુરુષોનાં વચનો જ શરણરૂપ છે. નકામો બુદ્ધિભેદ કરીને ઝાંઝવાનાં જળ પાછળ દોડવાની જરૂર નથી. દુનિયા આજે દોડવાને પાટે ચડી છે, તેથી તે અટકે તેમ નથી. દોડી દોડીને થાકશે, ત્યારે હારીને રહેશે, અને આખર તો તેઓને પણ જ્ઞાની પુરુષોનાં જ વચનો શરણરૂપ છે.

આધુનિક પ્રાણીશાસ્ત્રનું પુસ્તક, તે વિષય ઉપર લખાયેલા જુદા જુદા નિબંધો, જુદા જુદા લેખો, મુસાફરોનાં ભ્રમણ-વૃત્તાંતો, પેપરોમાં આવતા કેટલાક પ્રસંગો પ્રસંગે વાંચ્યા છે, વિચાર્યા છે. અને તેની સાથે યથાશક્તિ તુલના પણ કરી જોઈ છે. તેમાં કેટલુંક સામ્ય, કેટલાક મતભેદો, કેટલાકમાં તદ્દન જુદાપણું યે જોવામાં આવેલ છે. છતાં આજ સુધીના તુલનાત્મક અભ્યાસ ઉપરથી “જ્ઞાનીઓએ પ્રતિપાદન કરેલ ષડ્-જીવનિકાયનું સ્વરૂપ હજી સુધી

અજોડ અને વધારે વ્યવસ્થિત છે.” એમ ચોક્કસ અભિપ્રાય બંધાયો છે. બીજા અભ્યાસીઓ પણ અભ્યાસ પછી અભિપ્રાય આપવા બેસશે, તો લગભગ આ જાતનો અભિપ્રાય આપી શકશે.

વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી, બહારની વાતો, આકર્ષક જાહેરાતો વગેરેથી લલચાઈને જ્ઞાની પુરુષોનાં વચનો તરફ દુર્લક્ષ્ય ન કરવા ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ. યુરોપના વિદ્વાનો પોતાના વિજ્ઞાનના નકરા પ્રચાર, પ્રતિષ્ઠા માટે ખૂબ આકર્ષક જાહેર ખબરો ખૂબીથી, મોટા ખર્ચથી, યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી અને લાગવગથી ફેલાવે છે. તેથી આપણે ભુલાવો ખાઈને તે તરફ સહજમાં દોરવાઈ જઈએ છીએ. કારણકે આપણા ભાઈઓ પણ તેના ભોગ થઈ ચૂકેલા હોય છે, અને તેના વિશ્વાસમાં એવી જ રીતે દોરવાયેલ હોય છે. આમ ભુલભુલામણીની પરંપરા ચાલે છે.

આ પ્રકરણમાંની કેટલીક બાબતો કોઈને સમજાય, કોઈને ગળે ન ઉતરે, પણ તેથી તેમાં સંશય રાખવાને કારણ નથી. કેમકે, આગળના ગ્રંથોમાં એ જ વસ્તુ વિશાળ પ્રતિપાદનથી સાબિત કરી આપેલી હોય છે. પછી શંકાને અવકાશ જ રહેતો નથી. એ વિશાળ શાસ્ત્રગ્રંથોના પરિશીલનથી જ બરાબર બુદ્ધિમાં ઊતર્યા પછી પૂર્વાચાર્યોએ આવાં પ્રકરણો લખ્યાં હોય છે. જો બુદ્ધિમાં ઊતર્યા ન હોય, તો તેઓ પણ લખે નહીં. તેઓના બીજા ગ્રંથો જોવાથી આ પ્રકરણો લખનારા અસાધારણ બુદ્ધિશાળી હતા અને સમર્થ વિદ્વાનો હતા, એવી ખાતરી કરી શકીએ છીએ.

આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓની સજીવસૃષ્ટિ : “સર જગદીશચંદ્ર બોઝનું જીવનકાર્ય” એ મથાળાનો એક લેખ પ્રોફેસર

કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યાએ (એમ. એ.) વીસમી સદીના ત્રીજા પુસ્તકના પહેલા અંકમાં લખ્યો છે, તેમાં સર જગદીશચંદ્રે પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિઓનાં લક્ષણોની એકતા પ્રયોગો દ્વારા સિદ્ધ કરી છે, તે સંબંધી કેટલીક હકીકતો ઉપયોગી જાણી અહીં દાખલ કરી છે. ડૉક્ટર બોઝ-“વનસ્પતિઓનાં અને પ્રાણીઓનાં લક્ષણો ભિન્ન ભિન્ન ગણાતાં હતાં. તેમાંનાં ઘણાં લક્ષણો બન્નેયમાં સમાન છે, તેમજ લોખંડ જેવી ધાતુઓમાં પણ સજીવ પદાર્થોનાં લક્ષણો છે” એમ સિદ્ધ કર્યું છે. આપણી પેઠે તેઓ ટાઢથી ઠરી જઈ મુડદાલ થાય છે, હુંફથી તેજીમાં આવે છે, દારૂ જેવા માદક પદાર્થોથી વધારે ચંચળ થાય છે, અથવા ઘેનમાં પડે છે, ખરાબ હવાથી ગૂંગળાઈ જાય છે, અતિ શ્રમથી થાકી જાય છે, મારવાથી પીડાય છે, બેભાન કરનારી દંવાથી મૂર્છા પામે છે, વીજળીથી વિશેષ ચંચળ થાય છે, વરસાદથી સુસ્ત થાય છે. સૂરજની રોશનીથી સ્ફૂર્તિ મગટ કરે છે, અને ઝેર કે બળાત્કારથી પ્રાણ ત્યજે છે, વૃદ્ધિ-ક્ષય, સુખ-દુઃખ, ટાઢ-તડકો, થાક-આરામ, નિદ્રા-પોઢણ સર્વ આપણી માફક તેઓ પ્રગટ કરે છે.

અત્યાર સુધી આપણે તેની ભાષા સમજતા ન હતા, આપણાં નેત્રો એની લાગણીઓ જોઈ શકતી ન હતા, તેથી આપણે તેને જડ માનતા હતા, તથા નિર્જીવ કહેતા હતા. હવે ડૉક્ટર બોઝે એમને બોલતા કર્યા છે, કહો કે એમની બોલી આપણને શીખવી છે. વનસ્પતિને એમણે કલમ આપી છે. કલમથી જે પાત્રો લખાય, તેમાં આ બિચારા હવે પોતાનું હૈયું ઠાલવે છે. ડૉ. બોઝે એક યંત્ર બનાવ્યું છે. એક ઝીણી રેશમી દોરી વતી છોડવાનાં પાંદડાંને એક

નાના અને બહુ સારી રીતે ગોઠવેલા લીવરના એક હાથ સાથે જોડવામાં આવે છે. લીવરનો બીજો એક લાંબો પાતળો સીધો લટકતો તાર હોય છે. પાંદડામાં એવી લગાર પણ ગતિ હોય કે-જે આંખે પણ દેખાય નહિ-તોપણ તે ગતિ આ રચનાથી લીવર દ્વારા તારમાં એટલા ગણી મોટી થાય છે, કે જેથી તે સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. તારની નીચેની અણીને જરાક વાળવામાં આવે છે. અને, તે વળેલી અણી એક મેશથી કાળા કરેલા કાયને અડકેલી રહે છે. એક બાજુથી તે તારને વીજળીક આંદોલનો આપીને ઈચ્છા મુજબ ગતિથી હલાવી શકાય છે. બીજી બાજુથી અમુક ચોક્કસ ગતિથી કાળો કાય નીચે ઉતરે છે. જ્યાં અને જ્યારે કાયને અડકે છે, ત્યાં અને ત્યારે ઝીણું ટપકું મેશના ઊખડી જવાથી થાય છે.

આ તાર તે વનસ્પતિની કલમ, કાળા કાય તે પત્ર, ને ટપકાઓ તે તેઓના અક્ષરો. આ નાજુક યંત્રથી વનસ્પતિની ગૂઢ હિલચાલો તથા હાવભાવો હજાર ગણા મોટા થાય છે. કમળનું ફૂલ કે કોબીની ગાંઠ આ જ લેખિનીથી પોતાનું આત્મવૃત્ત પ્રગટ કરી શકે છે. સ્નાયુમાત્રનું એ એક લક્ષણ છે કે, જ્યાં સુધી તે સજીવ હોય, ત્યાં સુધી એને વીજળીનો ધક્કો લાગતાં તે એકદમ સંકોચાય છે. વનસ્પતિમાં આવા આંચકા અને સંકોચો એટલા બારીક હોય છે કે, જે આ યંત્રથી વિપુલ થાય છે, ત્યારે જ તે પકડાય છે. આપણા સ્નાયુ જેમ મહેનતથી થાકી જાય છે, અને થાક ઊતર્યા પછી જ ફરી મહેનત કરી શકે છે, તેમ વનસ્પતિના સ્નાયુ પણ થાકથી સુસ્તી બતાવે છે, અને પૂરો આરામ મળ્યા પછી ક્રિયાવાન્ થઈ શકે છે. વનસ્પતિને જ્ઞાનતંતુ છે, હૃદય છે, તેની વૃદ્ધિ

થાય છે, અને તેનું સ્મરણ થાય છે. આ બધા પ્રયોગો તેમણે અનેક વનસ્પતિ ઉપર યંત્રો દ્વારા અજમાવ્યા છે. (વિશેષ જિજ્ઞાસુઓએ આખો લેખ વાંચવા જેવો છે.)

હાલના જમાનામાં વિવિધ વૈજ્ઞાનિક અને તત્ત્વજ્ઞાનના ભારતીય ગ્રંથોના પઠન-પાઠન અને સંશોધન પ્રવૃત્તિ ઉપર, પરદેશીઓના હથિયારરૂપ બની દયાનંદ સરસ્વતીએ મોટો ફટકો મારીને ભારતીય પવિત્ર મહાસાહિત્યનો ભયંકર દ્રોહ કર્યો છે. દયાનંદ સરસ્વતીના વિચાર વાતાવરણના ઘડતરમાં આધુનિક શિક્ષણે જ પરિવર્તન આણ્યું હતું. વિદેશી સાહિત્યને સ્થાન આપવા માટે સ્વદેશી સાહિત્ય ઉપર અણગમો ઉત્પન્ન કરાવી દેવાના પ્રચારમાં અસાધારણ મદદગાર હોવાને લીધે સ્વામીજીને લોકપ્રિય અને રાજ્યમાન્ય કરવા વાદવિવાદમાં પરદેશી જજો આડકતરી રીતે તેનો પક્ષ લેનારા જણાયા હતા.

કેટલાક પરચૂરણ ગ્રંથો આગળ કરીને ભારતીય શાસ્ત્રગ્રંથોની એક ઝપાટે નિંદા કરી છે, એકલા વેદને જ પ્રામાણિક માની “બધા ખોટા છે” એમ જોરશોરથી જાહેર કરી પ્રજાનું મન પ્રાચીન શાસ્ત્રો ઉપરથી ઉઠાડી નાંખ્યું, શ્રદ્ધા ડગાવી દીધી, આખો પ્રવાહ બદલી નાંખ્યો.

જે ઈચ્છા-તેના નિબંધો ઉપરથી-લોર્ડ મેકોલેની હતી, તે સ્વામીજી મારફત ચાલાક વિદેશીઓએ પાર પાડી હતી. સ્વામીજીએ હથિયાર બની, તેનો અમલ કરી આપ્યો. આ દેશમાં દેશીઓ પાસેથી પોતાનું કામ લેવાની પરદેશીઓની અજબ યુક્તિ છે, તે સ્વામીજી સમજી ન શક્યા. એકલા વેદો ભણીને બેસી રહે

ચાલે તેમ તો હતું જ નહીં, વેદોથી ન ચાલ્યું એટલે સ્કૂલો, કૉલેજો ઉઘડાવી દેશના લાખો-કરોડો રૂપિયા ખર્ચ્યા, પણ તેમાં પાઠ્ય-પુસ્તકો પરદેશી લેખકોએ લખેલા, તેઓએ પસંદ કરેલા. તેના ઉતારા અને તેના સંગ્રહરૂપ જ ચાલ્યા. પતંજલિનું યોગશાસ્ત્ર, યાણક્યનું અર્થશાસ્ત્ર, ચરકની સંહિતા, શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનું વ્યાકરણ વગેરે ભારતના ભૂષણરૂપ ગ્રંથો બાજુએ રહી ગયા, અને આર્યેતર પરદેશીઓના ગ્રંથોના પ્રચારનો ધોધ ચાલ્યો, સ્વામીજીના આ કૃત્યને દ્રોહ સિવાય બીજું નામ આપી શકાતું જ નથી.

તેમણે જૈન દર્શનના ખંડન પ્રસંગે જૈન શાસ્ત્રમાં વર્ણવાયેલ જીવના સ્વરૂપની મશ્કરી ઉડાવવામાં ભારતીય સાહિત્યની ખૂબી વિષેની તેમની અજ્ઞાનતા સિવાય બીજું કાંઈપણ વ્યક્ત કર્યાનું જોવામાં આવતું નથી. તેમના વિચારોને તે લોકો જ માન આપે છે કે જેઓ હાલના વિજ્ઞાનથી અંજાય ને એકરૂપે યા બીજા રૂપે તે વિજ્ઞાનના અંધ અનુયાયી થયેલા છે.

હાલના વિજ્ઞાનેય હાડકાં વગેરે એકઠાં કરીને પ્રાચીન કાળમાં પ્રાણીઓ કેવડાં મોટાં હતાં ? તેની જે શોધો બહાર મૂકી છે, તે સાંભળીને સ્વામીજી જીવતા હોત તો પોતાના અજ્ઞાન ઉપર પોતે જ ફિટકાર વરસાવત.

આર્ય પ્રજાનાં બાળકોનું ખાસ કર્તવ્ય છે કે, હાલનું વિજ્ઞાન ગમે તેટલી મથામણ કરે, પણ ભારતીય જ્ઞાની પુરુષોના આશય સમજવાને માટે હજુ તેમને સેંકડાઓ જોઈશે. વાસ્તવિક અને સત્યજ્ઞાન એટલું બધું અગાધ છે તે જગત્ પાસે કબૂલ કરાવવું જોઈએ. પરંતુ સ્વામીજીને એ કાંઈ ન સૂઝ્યું. આપણા આર્યબંધુની

ભૂલને માટે આપણે શરમાવું રહ્યું. અસ્તુ.

હાલનો જમાનો, હાલનું વિજ્ઞાન, તેની શોધખોળો વગેરે ઉપર દષ્ટિપાત કરીને કહેવામાં આવે છે કે—

પરમાત્મા મહાવીરદેવનાં વચનો સર્વથી સાચાં અને હિતકારક છે, તે જ શરણરૂપ છે. અહીં તુલના કરી બતાવવાની ઈચ્છા હતી. પરંતુ ગ્રંથ કરતાં પ્રસ્તાવના વધી જાય, તેથી બીજા પ્રસંગ ઉપર રાખીશું.

જીવવિચાર સમજવાને આવું સંક્ષેપમાં સરળ અને વ્યવસ્થિત પ્રકરણ બીજું જોવામાં આવતું નથી. જીવોના ભેદો વિષે શ્રીજીવાભિગમ સૂત્ર તથા શ્રી પદ્મવણા સૂત્ર વગેરેમાં ખૂબ વિસ્તારથી વિવેચન કરવામાં આવેલું છે, તે સામાન્ય જીવો ન સમજી શકે. માટે પ્રાથમિક ભૂમિકારૂપે આ પ્રકરણ ઘણું જ ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે. ટીકામાં બીજી ઘણી બાબતો વિસ્તારથી છે, પરંતુ તે અમોએ છોડી દીધી છે. સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસીઓએ તે ખાસ વાંચવા જેવી છે, તેમાંનો કેટલોક વિષય-સંગ્રહ ઘણો જ ઉપયોગી છે.

— પ્રકાશક

અનુક્રમણિકા

વિષય:	પૃષ્ઠ:	
૧. મૂળ ગાથાઓ -	૧-૧૫	૮. પાંચ દારોનો સંક્ષેપ - ૨૭
૨. ગાથાર્થ -	૧-૧૫	૯. જીવના ભેદો ઉપર પાંચ દારોનો કોઠો - ૩૩
૩. જીવોના મુખ્ય ભેદોની સમજ -	૧૫	૧૦. પાંચ દારોની કેટલીક સમજ ૪૧
૪. કેટલાંક નામો -	૧૮	૧૧. કેટલાક પર્યાય શબ્દો- ૫૦
૫. જીવોના મુખ્ય ભેદોનો કોઠો -	૨૦	૧૨. સંબંધ - ૫૨
૬. જીવવિચારમાં વપરાયેલા માપોની સમજ -	૨૪	૧૩. જીવવિચાર (ભાગ ૧ લો) (સામાન્ય વિવેચન સહિત) ૫૭
૧. લંબાઈનાં માપ-	૨૪	૧. મંગલાચરણ, વિષય, સંબંધ, પ્રયોજન, અધિકારીઓ- ૫૭
૨. સંખ્યા-	૨૪	૨. જીવોના મુખ્ય બે ભેદો- ૬૦
(૧) લોકપ્રસિદ્ધ સંખ્યા-	૨૪	૧. સંસારી જીવોના બે ભેદો ૬૦
(૨) જૈનશાસ્ત્રીય સંખ્યા-	૨૪	૧. સ્થાવર જીવોના પાંચ ભેદો- ૬૦
૩. વખતનાં માપ -	૨૫	૧. બાદર- ૧. પૃથ્વીકાય જીવો - ૬૪
(૧) વ્યવહાર તથા શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ માપો -	૨૫	૨. અપ્કાય જીવો - ૬૭
(૨) વખત ગણવાનાં જૈન શાસ્ત્રીય માપો -	૨૬	
૭. પાંચ દારોની ટુંકી સમજ -	૨૬	

૩. અગ્નિકાય જીવો- ૬૮	૩. કેટલાક ચૌરિન્દ્રિય
૪. વાયુકાય જીવો - ૬૯	જીવો- ૮૭
૫. વનસ્પતિકાય જીવો-૭૧	૨. પાંચ ઈન્દ્રિયવાળા જીવોના
૧. વનસ્પતિકાય જીવોના	મુખ્ય ભેદો - ૮૯
મુખ્ય બે ભેદો - ૭૧	૧. નારકના ભેદો - ૮૯
૨. સાધારણ વનસ્પતિકાય	૨. પાંચ ઈન્દ્રિયવાળા તિર્યચ
ની વ્યાખ્યા - ૭૧	જીવો તેના મુખ્ય ત્રણ
૩. કેટલાક સાધારણ	ભેદો- ૯૩
વનસ્પતિકાય જીવો- ૭૨	૧. કેટલાક જલચર જીવો - ૯૩
૪. સાધારણ વનસ્પતિકાય	૨. સ્થલચર તિર્યચોના ત્રણ
જીવોના ભેદોનો ઉપસંહાર	ભેદો અને જીવો - ૯૪
અને તેના લક્ષણની	૩. આકાશમાં ઉડનારા પક્ષીઓ
સૂચના- ૭૫	અને તેના ભેદો - ૯૫
૫. સાધારણ વનસ્પતિકાયનું	૪. સંમૂર્ચિષ્ઠમ અને ગર્ભજ
વિશેષ લક્ષણ - ૭૬	પંચેન્દ્રિય તિર્યચો અને
૬. પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય જીવો	મનુષ્યો - ૯૭
તેનાં લક્ષણ અને ભેદો -૭૮	૪. દેવોના પેટા ભેદો સાથે
૨. સૂક્ષ્મ સ્થાવર જીવો- ૭૯	મુખ્ય ભેદો - ૧૦૧
૧. ત્રસ જીવો - ૮૨	૨. સિદ્ધના જીવોના પ્રકાર ૧૦૬
૧. વિકલેન્દ્રિયો -	જીવવિચાર (ભાગ-૨) ૧૦૮
૧. કેટલાક બેઈન્દ્રિય	૧. જીવોના ભેદો ઉપર પાંચ
જીવો - ૮૨	દ્વારો - ૧૦૮
૨. કેટલાક તેઈન્દ્રિય	૧. પાંચ દ્વારોનાં નામ-
જીવો - ૮૪	૧. શરીરની ઉંચાઈ - ૧૦૯

૧. એકેન્દ્રિયોના શરીરની ઉંચાઈ -	૧૦૮
૨. વિકલેન્દ્રિયોના શરીરની ઉંચાઈ -	૧૧૦
૩. નારક જીવોના શરીરની ઉંચાઈ -	૧૧૧
૪. ગર્ભજ તિર્યચોના શરીરની ઉંચાઈ -	૧૧૨
૫. સંમૂર્ચ્છિમ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો ના શરીરની ઉંચાઈ -	૧૧૩
૬. ગર્ભજ ચતુષ્પદ અને મનુષ્યના શરીરની ઉંચાઈ-	૧૧૪
૭. દેવોના શરીરની ઉંચાઈ -	૧૧૫
૨. આયુષ્યદ્વાર -	૧૧૬
૧. એકેન્દ્રિયનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય -	૧૧૬
૨. વિકલેન્દ્રિયનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય -	૧૧૭
૩. દેવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય -	૧૧૮
૪. નારકોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય-	૧૧૮

૫. ગર્ભજ ચતુષ્પદ તિર્યચોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય -	૧૧૮
૬. ગર્ભજ મનુષ્યોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય -	૧૧૮
૭. ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યચોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય -	૧૧૯
૮. સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય -	૧૨૦
૯. સાધારણ વનસ્પતિકાય - સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યોનું જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય -	૧૨૦
બન્ને દ્વારોનો ઉપસંહાર -	૧૨૧
૩. સ્વકાયસ્થિતિ દ્વાર -	૧૨૨
૧. એકેન્દ્રિયોની સ્વ. સ્થિતિ -	૧૨૨
૨. વિકલેન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય જીવોની સ્વકાય સ્થિતિ -	૧૨૩
૪. પ્રાણ દ્વાર -	૧૨૪
૧. એકેન્દ્રિય અને વિકલેન્દ્રિયોના પ્રાણો-	૧૨૪
૩. સંજ્ઞી તથા અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયોના પ્રાણો તથા ઉપસંહાર-	૧૨૬

૪. મરણની વ્યાખ્યા, પ્રાણદ્વારનો ઉપસંહાર -	૧૨૬	૩. ગ્રન્થનો ઉપસંહાર -	૧૩૬
૪. ઉપદેશ -	૧૨૮	૧૪. જીવવિચાર વિશેષાર્થ -	૧૩૬
૫. યોનિદ્વાર -	૧૩૦	૧. જીવના વિવિધ પ્રકારો-	૧૪૦
૧. એકેન્દ્રિયોની યોનિ સંખ્યા -	૧૩૦	૨. સર્વ જીવોના ભેદો -	૧૪૧
૨. બાકીના જીવોની યોનિઓની સંખ્યા -	૧૩૧	૩. વીજળીની સચિત્તા -	૧૪૫
૪. કુલ યોનિઓની સંખ્યા -	૧૩૨	૪. વનસ્પતિકાયનું વિવેચન -	૧૫૨
૨. સિદ્ધોના એકી સાથે પાંચ દ્વારો -	૧૩૨	૫. વનસ્પતિ જીવોના શરીર ની વિવિધતા -	૧૫૭
૩. યોનિઓની ભયંકરતા -	૧૩૩	૬. સ્થાવર જીવોમાં જીવસિદ્ધિ-	૧૫૯
૨. યોનિઓનો ઉપદેશ -	૧૩૪	૧૫. સંસ્કૃત છાયા -	૧૮૦
		૧૬. જીવવિચાર પદ્ધાનુવાદ -	૧૮૫

श्री - जीवविचार- प्रकरणम्

[आर्यावृत्तम्]

भुवणपर्ईवं वीरं, नमिरुण भणामि अबुह - बोहत्यं ।
जीवसरूवं किंचि वि, जह भणियं पुव्वसूरीहिं ॥ १ ॥

(गाथार्थ)

मंगणायरए, विषय-संबंध, प्रयोजन अने अधिकारीओ :-

भुवनमां टीपक समान महावीर स्वामीने नमस्कार करी,
पूर्वना आचार्योअे जेम-कहुं छे (तेम) हुं जवोनुं टूंकु स्वइप-अज्ञान
जवोने समजववा कहुं छुं. १.

जीवा मुत्ता संसारिणो य, तस थावरा य संसारी ।

पुढवी-जल-जलण-वाऊ-वणस्सई थावरा नेया ॥ २ ॥

जवोना : संसारीजवोना : अने स्थावरजवोना : भेदो :-

जवो भोक्षमां गयेला अने संसारी (अेम जे प्रकारे छे.) तस
अने स्थावर संसारी (जवो) छे. पृथ्वी, पाणी, अग्नि, वायु
अने वनस्पति स्थावर जवो जइवा. २.

फलिहमणिरयणविहुम-हिंगुलहरियालमणसिलरसिंदा ।

कणगाइ-धाउ-सेढी, वन्निय-अरणोट्टय-पलेवा ॥ ३ ॥

અભ્ય-તૂરી-ઊસં, મટ્ટી-પાહાણજાડો ણેગા ।
સોવીરંજણલુણાઈ, પુઢવીભેયાઈ ઇચ્વાઈ ॥ ૪ ॥

૧. પૃથ્વીરૂપે જીવો :-

સ્ફટીક, મણિ, રત્ન, પરવાળા, હિંગળો, હડતાળ, મણશિલ, પારો, સોનું વગેરે ધાતુઓ, ખડી, રમચી, અરણેટ્ટો અને પારેવો પાષાણ-૩. અબરખ, તેજંતુરી, ખારો, માટી અને પથ્થરની અનેક જાતિઓ. સુરમો અને મીઠું વગેરે પૃથ્વી (રૂપ જીવો)ના ભેદો (છે) ૪.

ભોમંતરિક્ખમુદગં, ઓસા હિમ કરગ હરિતણૂ મહિઆ ।
હુંતિ ઘણોદહિમાઈ, ભેઆણેગા ય આઝસ્સ ॥ ૫ ॥

૨. પાણીરૂપે જીવો :-

ભૂમિનું અને આકાશનું પાણી, ઝાકળ, બરફ, કરા, લીલી વનસ્પતિ ઉપર ફૂટી નીકળતું પાણી, ધુમ્મસ અને ઘનોદધિ (ઘાટો સમુદ્ર) વગેરે પાણી(રૂપ)ના અનેક પ્રકારો છે. ૫.

ઇંગાલ જાલ મુમ્પુર, ઉક્કાસણિ કણગ વિજ્જુમાઈયા ।
અગણિજિયાણં ભેયા, નાયવ્વા નિરૂણબુદ્ધીએ ॥ ૬ ॥

૩. અગ્નિરૂપે જીવો :-

અંગાર, જવાલા, તણખા, ઉલ્કાપાત, અશનિ, કણીયા, વીજળી વગેરે અગ્નિ(રૂપ) જીવોના ભેદો સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી સમજવા જેવા છે. ૬.

ઉબ્ધામગ-ઉક્કલિયા, મંડલી મહસુદ્ધગુંજવાયા ચ ।
ઘણતણુવાયાઙ્યા, ભેયા ખલુ વાઝકાયસ્સ ॥ ૭ ॥

૪. વાયુરૂપે જીવો :-

ઉદ્બ્રામક, ઉત્કલિક, વંટોળિયો, મોટો કે મોઢાનો: શુદ્ધ:
અને ગુંજારવ કરતો વાયુ. ઘન(ઘાટો) અને તનુ (પાતળો) વાયુ
વગેરે વાયુરૂપ કાયા=શરીરવાળા (જીવો)ના જ ભેદો છે. ૭.

સાહારણપત્તેયા વણસ્સઙ્, જીવા દુહા સુણ્ ભણિયા ।
જેસિમણંતાણં તણૂ, ંગા સાહારણા તે ઝ ॥ ૮ ॥

૫. વનસ્પતિ રૂપે જીવોના ભેદો અને સાધારણ વનસ્પતિ જીવોની વ્યાખ્યા :-

શાસ્ત્રમાં વનસ્પતિ જીવો - સાધારણ અને પ્રત્યેક એમ બે
પ્રકારે કહ્યા છે. જે અનંત (અનંતજીવો)નું એક શરીર, તેઓ જ
સાધારણ છે. ૮.

કંદા અંકુર કિસલય-પણગા સેવાલ ભૂમિફોડા ચ ।
અલ્લયતિય ગજ્જર-મોથ્થ વત્થુલા થેગ પલ્લંકા ॥ ૯ ॥

સાધારણ વનસ્પતિરૂપે જીવો :-

કંદો, અંકુરાઓ, કૂંપળો, પણગ-નીલકુગ, શેવાળ,
ભૂમિફોડા, આર્દ્રકત્રિક, ગાજર, મોથ, વત્થુલા, થેગ, પાલખું. ૯

કોમલફલં ચ સવ્વં, ગૂઢસિરાઙ્ સિણાઙ્પત્તાઙ્ ।

થોહરિ કુંઆરિગુગ્ગુલિ-ગલોયપમુહાઙ્ છિન્નરુહા ॥ ૧૦ ॥

સર્વે કૃણાં ફલ, ગુપ્ત નસોવાળાં શણ વગેરેનાં પાંદડા અને છેદવા છતાં ઊગે તેવા થોર, કુંવાર અને ગળો વગેરે. ૧૦.

इच्चाइणो अणेगे, हवंति भेया अणंतकायाणं ।
तेसिं परिजाणणत्थं, लक्खणमेयं सुए भणियं ॥ ११ ॥

ઈત્યાદિ અનંતકાય (જીવો)ના અનેક ભેદો છે. તેઓને બરાબર ઓળખવા માટે શાસ્ત્રોમાં આ નિશાની કહી છે. ૧૧.

गूढसिरसंधिपव्वं, समभंगमहीरगं च छिन्नरुहं ।
साहारणं सरीरं, तव्विवरियं च पत्तेयं ॥ १२ ॥

સાધારણ વનસ્પતિકાયનું લક્ષણ-ઓળખવાની નિશાનીઓ-

છૂપા રહેલ નસો, સાંધા અને ગાંઠોવાળું, ભાંગતા એક સરખા ભાગ થાય તેવું, તાંતણા વગરનું, અને કાપ્યા છતાં ફરીથી ઊગનારું સાધારણ વનસ્પતિકાય શરીર (છે), અને તેથી વિરુદ્ધ પ્રત્યેક વનસ્પતિ (શરીર) છે. ૧૨.

एगसरीरे एगो, जीवो जेसिं तु ते य पत्तेया ।
फलफुलछल्लिकट्टा-मूलगपत्ताणि बीयाणि ॥ १३ ॥

પ્રત્યેક વનસ્પતિજીવોનું લક્ષણ અને પ્રત્યેક વનસ્પતિરૂપે જીવો:-

જેઓના એક શરીરમાં એક જીવ (હોય), તે પ્રત્યેક વનસ્પતિ જીવો-ફલ, ફુલ, છાલ, લાકડું, મૂળ, પાંદડા અને બીજ (રૂપે હોય છે.). ૧૩.

પત્તેયતરું મુત્તું, પંચવિ પુઢવાઇણો સયલલોણ ।
સુહુમા હવંતિ નિયમા, અંતમુહુત્તાઝ અદ્દીસા ॥ ૧૪ ॥

પાંચ સૂક્ષ્મ જીવો:-

પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયને છોડીને પૃથ્વીઆદિ પાંચેય(ના સૂક્ષ્મ ભેદ છે કે જે)સૂક્ષ્મો અવશ્ય સર્વલોકવ્યાપી છે, અદશ્ય છે ને અંતર્મુહૂર્તના આયુષ્યવાળા છે. ૧૪

સંખ કવડુય ગંડુલ, જલોય ચંદણગઅલસલહગાઈ ।
મેહરિ કિમિ પૂયરગા, બેઈંદિય માઈવાહાઈ ॥ ૧૫ ॥

ત્રસજીવો – બેઈંદ્રિય જીવો:-

શંખ, કોડા, ગંડોલા, જળો, આયરિયા, અળસિયા, લાળિયા વગેરે, મામણમુંડા, કરમિયા, પોરા અને ચુડેલ વગેરે બેઈંદ્રિય જીવો છે. ૧૫.

ગોમી મંકળજુઆ, પિપ્પીલિઝદ્દેહિયા ય મવ્કોડા ।
ઇલ્લિય-ઘયમિલ્લીઓ, સાવય-ગોકીડજાઈઓ ॥ ૧૬ ॥

ગદ્દહયચોરકીડા, ગોમયકીડા ય ધન્નકીડા ય ।
કુંથુ ગોવાલિય ઇલિયા, તેઈંદિય ઇંદગોવાઈ ॥ ૧૭ ॥

તેઈંદ્રિય જીવો :-

કાનખજૂરા, માંકડ, જૂ, કીડી, ઊધઈ, મંકોડા, ઈયળ, ધીમેલ, સાવા અને ગીંગોડાની જાતો. ૧૬.

(તથા) ગદ્દૈયા, વિષ્ટાનાં જીવડાં, છાણનાં જીવડાં, ધનેડાં, કંથવા, ગોપાલિકા, ઈયળ અને ઈંદ્ર ગાય વગેરે તેઈન્દ્રિય (જીવો છે) ૧૭.

ચતુરિંદિયા ય વિચ્છૂ, ઢિંકુળ ભમરા ય ભમરિયા તિહ્ણા ।
મચ્છિય ડંસા મસગા, કંસારી કવિલડોલાઈ ॥ ૧૮ ॥

ચતુરિન્દ્રિય જીવો

અને-વીંછી, બગાઈ, ભમરા, ભમરીઓ, તીડો, માખી, ડાંસ, મચ્છર, કંસારી, કરોળિયા અને ખડમાંકડી વગેરે ચતુરિન્દ્રિયો છે. ૧૮.

પંચિંદિયા ય ચઝહા, નારયતિરિયા મણુસ્સ દેવા ય ।
નેરહ્યા સત્તવિહા, નાયવ્વા પુઢવીભેણં ॥ ૧૯ ॥

પંચેન્દ્રિય જીવોના ભેદો અને નારક જીવોના ભેદો-

પાંચ ઈન્દ્રિયવાળા જીવો ચાર પ્રકારે-નારકો, તિર્યચો, મનુષ્યો અને દેવો છે. પૃથ્વીઓના ભેદોની અપેક્ષાએ નારકો સાત પ્રકારે જાણવા.૧૯.

જલયરથલયરઘરયા, તિવિહા પંચિંદિયા તિરિક્ષ્વા ય ।
સુસુમાર મચ્છ કચ્છવ, ગાહા મગરા ય જલચારી ॥૨૦॥

પંચેન્દ્રિય તિર્યચ જીવોના ભેદો અને જલયર જીવો :-

પાણીમાં ફરનારા, જમીન પર ફરનારા, અને આકાશમાં

ઊડનારા (એમ) ત્રણ પ્રકારે પંચેન્દ્રિય તિર્યચો છે. મોટા મગરમચ્છો, માછલાં, કાયબા, ગ્રાહ(ઝુંડ) અને મગર એ પાણીમાં રહેનારા (છે.) ૨૦.

ચતુષ્પય ઉપરિસપ્પા, ભુચ્ચપરિસપ્પા ચ થલચરા તિવિહા ।
ગોસપ્પનત્તલપમુહા, બોધવ્વા તે સમાસેણં ॥ ૨૧ ॥

સ્થલચર પંચેન્દ્રિય જીવોના ભેદો અને જીવો:-

ચોપગાં, પેટે ચાલનારા અને હાથે ચાલનારા એ ત્રણ પ્રકારે જમીન ઉપર ફરનારા(તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવો) છે. તે ટૂંકમાં બળદ, સર્પ અને નોળિયા વગેરે જાણવાં. ૨૧.

ચ્ચચરા રોમચપક્કચી, ચમ્મચપક્કચી ચ પાયડા ચેવ ।
નરલોગાઓ બાહિં, સમુગ્ગપક્કચી વિચયપક્કચી ॥ ૨૨ ॥

ખેચર જીવો અને તેના ભેદો :-

રુંવાટીની બનેલી પાંખવાળાં અને ચામડાની બનેલી પાંખવાળાં પક્ષીઓ તો જાણીતાં જ છે. અઢીઢીપની બહાર સંકોચાયેલી પાંખવાળા અને પહોળી કરેલી પાંખવાળાં પક્ષીઓ હોય છે. ૨૨

સવ્વે જલ-થલ-ચ્ચચરા, સમુચ્છિમા ગબ્બચયા દુહા હુંતિ ।
કમ્માકમ્મગભૂમિ, અંતરદીવા મણુસ્સા ચ ॥ ૨૩ ॥

પંચેન્દ્રિય તિર્યચોના મુખ્ય ભેદો અને મનુષ્યના ભેદો:-

દરેક જાતના જલચર, સ્થલચર અને ખેચર (જીવો)

સંમૂર્ચિશ્રમ અને ગર્ભજ એમ બે પ્રકારે હોય છે. અને કર્મભૂમિ, અકર્મભૂમિ અને અન્તર્દીપોમાં મનુષ્યો છે. ૨૩.

દસહા ભવણાહિવઈ, અદ્ભુવિહા વાણમંતરા હુંતિ ।
જોડસિયા પંચવિહા, દુવિહા વેમાણિયા દેવા ॥ ૨૪ ॥

દેવોના-મુખ્ય પેટા ભેદો સાથે - મુખ્ય ભેદો :-

ભવનાધિપતિ દશ પ્રકારે, વાણવ્યંતરો આઠ પ્રકારે, જ્યોતિષ્કો પાંચ પ્રકારે અને વૈમાનિક દેવો બે પ્રકારે છે. ૨૪.

સિદ્ધા પનરસભેયા, તિત્થાતિત્થાઙ્ગસિદ્ધભેણં ।
एए संखेवेणं, जीवविगप्पा समक्खाया ॥ ૨૫ ॥

મોક્ષમાં ગયેલા-સિદ્ધના જીવોના ભેદો અને જીવોના ભેદોના પ્રકરણનો ઉપસંહાર-

તીર્થ, અતીર્થ વગેરે સિદ્ધોના ભેદોની અપેક્ષાએ સિદ્ધો પંદર પ્રકારે છે. જીવોના એ ભેદો ટૂંકમાં સ્પષ્ટ સમજાવ્યા (છે) ૨૫.

एएसिं जीवाणं, सरीरमाऊ ठिई सकायम्मि ।
पाणा जोणिपमाणं, जेसिं जं अत्थि तं भणिमो ॥૨૬॥

શરીરની ઉંચાઈ, આયુ સ્વકાયસ્થિતિ, પ્રાણ અને યોનિઓ એ પાંચ દ્વારોના પ્રકરણની શરૂઆત :- શરીર, આયુષ્ય, સ્વકાયમાં સ્થિતિ, પ્રાણ અને યોનિઓનું પ્રમાણ-એ જીવોમાં જેને જે છે, તે કહીએ છીએ. ૨૬.

અંગુલઅસંખ્યાગો, સરીર-મેગિંદિયાણ સવ્વેસિં ।
જોયણસહસ્સમહિયં, નવરં પત્તેયરુક્કાણં ॥ ૨૭ ॥

૧. શરીરની ઊંચાઈ :-

બધા એકેન્દ્રિયોનું શરીર આંગળના અસંખ્યાતમાં ભાગ જેટલું છે. ફક્ત-પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનું કંઈક અધિક હજાર યોજન છે. ૨૭.

બારસ જોયણ તિન્નેવ, ગાઝઆ જોયણં ચ અણુક્કમસો ।
બેઙ્ગિદિય તેઙ્ગિદિય - ચઝરિંદિયદેહમુચ્ચત્તં ॥ ૨૮ ॥

બેઠન્દ્રિય, તેઠન્દ્રિય અને ચઝરિંદ્રિયનાં શરીરોની ઊંચાઈ અનુક્રમે બાર યોજન, ત્રણ ગાઉ અને (એક) યોજન (છે). ૨૮.

ધણુસયપંચપમાણા, નેરઙ્ગયા સત્તમાઙ્ગ પુઢવીણ ।
તત્તો અઢ્ઢ્ઢુણા, નેયા રયણપ્પહા જાવ ॥ ૨૯ ॥

સાતમી (નારક) પૃથ્વીમાં નારકો પાંચસો ધનુષ્યના પ્રમાણવાળા છે. ત્યાંથી રત્નપ્રભા નારક સુધી અર્ધા અર્ધા ઓછા જાણવા. ૨૯.

જોયણસહસ્સમાણા, મચ્છા ઝગા ય ગબ્ભયા હુંતિ ।
ધણુહપુહુત્તં પવ્કઘીસુ, ભુઅચારી ગાઝઅપુહુત્તં ॥ ૩૦ ॥

માછલાં (જલચર) અને ગર્ભજ ઉરપરિસર્પો હજાર યોજન પ્રમાણવાળાં છે. પક્ષીઓ (ખેચર જીવો) ધનુષ્ય પૃથક્ત્વ અને ભુજ પરિસર્પો ગાઉ પૃથક્ત્વ હોય છે. ૩૦.

खयरा धणुहपुहुत्तं, भुयगा उरगा य जोयणपुहुत्तं ।

गाउअपुहुत्तमित्ता, समुच्छिप्पा चउप्पया भणिया ॥ ३१ ॥

સંમૂર્ધિમ-ખેચરો અને ભુજપરિસર્પો ધનુષ પૃથક્ત્વ, ઉરપરિસર્પો યોજનપૃથક્ત્વ, અને-ચતુષ્પદો ગાઉપૃથક્ત્વ માપના કદ્યા છે. ૩૧.

छच्चेव गाउआइं, चउप्पया गब्भया मुणेयव्वा ।

कोसतिगं च मणुस्सा, उक्कोस - सरीरमाणेणं ॥ ३२ ॥

ગર્ભજ ચતુષ્પદો છ ગાઉ જ જાણવા. શરીરના ઉત્કૃષ્ટ માપે (ગર્ભજ) મનુષ્યો ત્રણ ગાઉ હોય છે. ૩૨.

ईसाणंतसुराणं, रयणीओ सत्त हंति उच्चत्तं ।

दुग-दुग-दुग-चउ-गेवि-ज्जणुत्तेरेक्कक्कपरिहाणी ॥ ३३ ॥

ઈશાન દેવલોક સુધીના દેવોની ઊંચાઈ સાત હાથ હોય છે. (પદ્મી) બે, બે, બે, ચાર, ત્રૈવેયકો અને અનુત્તરોમાં એક એકનો ઘટાડો (થાય) છે. ૩૩.

बावीसा पुढवीए, सत्त य आउस्स तिन्नि वाउस्स ।

वाससहस्सा दस तरु-गणाण तेऊ तिरत्ताउ ॥ ३४ ॥

૨. આયુષ્યના માપ.

પૃથ્વીનું બાવીસ, પાણીનું સાત, વાયુના ત્રણ અને પ્રત્યેક વનસ્પતિનું દશ-હજાર વર્ષ અને અગ્નિજીવો ત્રણ (દિવસ) રાતના આયુષ્યવાળા છે. ૩૪.

વાસાણિ બારસાઝ, બેઙ્ઙિદિયાણં તેઙ્ઙિદિયાણં તુ ।
અઝણાપન્નદિણાઙ્ઙં, ચઝરિંદીણં તુ છમ્માસા ॥ ૩૫ ॥

બે ઇન્દ્રિયોનું બાર વર્ષ, તે ઇન્દ્રિયોનું ઓગણપચાસ દિવસ,
અને ચઝરિન્દ્રિયોનું છ મહિના આયુષ્ય હોય છે. ૩૫.

સુરનેહ્યાણ ઠિઙ્ઙ, ઝવ્કોસા સાગરાણિ તિત્તીસં ।
ચઝપ્પયતિરિયમણુસ્સા, તિન્નિ ય પલિઓવમા હ્વંતિ ॥ ૩૬ ॥

દેવ અને નારકોની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ તેત્રીસ સાગરોપમ છે અને
ચતુષ્પદ તિર્યચો અને મનુષ્યો ત્રણ પલ્યોપમના હોય છે. ૩૬.

જલચરઝરમ્બુચગાણં, પરમાઝ હોઙ્ઙ પુવ્વકોઙ્ઙી ઝ ।
પવ્વઝીણં પુણ મ્બણિઓ, અસંઝખમ્બાગો અ પલિચસ્સ ॥૩૭॥

જલચર, ઝરપરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પોનું વધારેમાં વધારે
આયુષ્ય કોઝ પૂર્વ (વર્ષ) છે અને પક્ષીઓનું તો પલ્યોપમનો
અસંખ્યાતમો ભાગ કહ્યો છે. ૩૭.

સવ્વે સુહમા સાહારણા ય, સમુચ્છિમ્મા મણુસ્સા ય ।
ઝવ્કોસ-જહન્નેણં, અંતમુહુત્તં ચિચ ઝિચંતિ ॥ ૩૮ ॥

સર્વે સૂક્ષ્મો, સાધારણો અને સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યો, ઉત્કૃષ્ટથી
અને જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત સુધી જ જીવે છે. ૩૮.

ઓગાહણાઝમાણં, ંવં સંઝવેવઓ સમવ્વઝાયં ।
જે પુણ ઙ્ઙથ ઝિસેસા, ઝિસેસસુત્તાઝ તે નેચા ॥ ૩૯ ॥

એ પ્રકારે શરીરની ઊંચાઈ અને આયુષ્યના માપ ટૂંકામાં કહ્યાં, પરંતુ એમાં જે વિશેષ હકીકત છે, તે વિશેષ સૂત્રોમાંથી જાણવી. ૩૯.

एगिंदिया य सव्वे, असंखउस्सप्पिणी सकायम्मि ।

उववज्जंति चयंति य, अणंतकाया अणंताओ ॥ ४० ॥

૩. સ્વકાયમાં સ્થિતિ -

સર્વે એકેન્દ્રિયો અસંખ્ય અને અનંતકાયો અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી સુધી સ્વકાયમાં જન્મે છે અને મરે છે. ૪૦.

संखिज्जसमा विगला, सत्तट्टु भवा पणिंदित्तिरिमणुआ ।

उववज्जंति सकाए, नारय देवा य नो चेव ॥ ४१ ॥

વિકલેન્દ્રિયો સંખ્યાત વર્ષ તથા પંચેન્દ્રિય તિર્યચો અને મનુષ્યો સાત આઠ ભવ સ્વકાયમાં ઊપજે છે, નારક અને દેવોની સ્વકાયસ્થિતિ નથી. ૪૧.

दसहा जिआण पाणा इंदिअउसासआउबलरूवा ।

एगिंदिएसु चउरो, विगलेसु छ सत्त अट्टेव ॥ ४२ ॥

૪. પ્રાણોની સંખ્યા -

જીવોના (પાંચ) ઈન્દ્રિયો, શ્વાસોચ્છ્વાસ, આયુષ્ય અને (ત્રણ) બળ રૂપે દશ પ્રકારે પ્રાણો (હોય) છે. એકેન્દ્રિયોમાં ચાર અને વિકલેન્દ્રિયોમાં છ, સાત અને આઠ જ છે. ૪૨.

અસન્નિસન્નિપંચિંદિણ્ણુ, નવ દસ કમેણ બોધવ્વા ।
તેહિં સહ વિપ્પઓગો, જીવાણં ભણ્ણા મરણં ॥ ૪૩ ॥

મન વગરના અને મનવાળા પંચેન્દ્રિયોને અનુક્રમે નવ અને દશ (પ્રાણો)જાણવા. તે (પ્રાણો)ની સાથેનો વિયોગ જ જીવોનું મરણ કહેવાય છે. ૪૩.

એવં અણોરપારે, સંસારે સાયરમ્મિ ભીમમ્મિ ।
પત્તો અણંતખુત્તો, જીવેહિં અપત્તધમ્મેહિં ॥ ૪૪ ॥

આર-પાર વગરના સંસારરૂપી ભયંકર સમુદ્રમાં ધર્મ નહીં પામેલા જીવો, એ પ્રકારે (પ્રાણોના વિયોગ-મરણ) અનંતવાર પામ્યા છે. ૪૪.

તહ ચરસી લક્ખા, સંખા જોણીણ હોઢ જીવાણં ।
પુઢ્ઢવાઈણ ચણ્ણહં, પત્તેયં સત્ત સત્તેવ ॥ ૪૫ ॥

તથા જીવોની યોનિઓની સંખ્યા ચોરાસી લાખ છે. પૃથ્વી વગેરે ચારમાં દરેકની સાત સાત (લાખ) જ છે. ૪૫.

દસ પત્તેયતરૂણં, ચડદસ લક્ખા હવંતિ ઢયરેસુ ।
વિગલિંદિણ્ણુ દો દો, ચરસો પંચિંદિત્તિરિયાણં ॥ ૪૬ ॥

૫. યોનિઓની સંખ્યા :-

પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની દશ, અને ઈતર (સાધારણ)ની ચૌદ, વિકલેન્દ્રિયોની બબ્બે અને પંચેન્દ્રિય તિર્યચોની ચાર (લાખ) છે. ૪૬.

चउरो चउरो नारय, सुरेसु मणुआण चउदस हवंति ।
संपिंडिया य सव्वे, चुलसी लक्खा उ जोणीणं ॥४७॥

નારકો અને દેવોની ચાર ચાર, અને મનુષ્યોની ચૌદ (લાખ) છે. સરવાળે તે સર્વે યોનિઓ ચોરાસી લાખ થાય છે. ૪૭.

सिद्धाणं नत्थि देहो, न आउकम्मं न पाण-जोणिओ ।
साइअणंता तेसिं, ठिई जिणिंदागमे भणिआ ॥ ४८ ॥

સિદ્ધ ભગવંતો અંગે ઉપરનાં પાંચ દ્વારો :-

સિદ્ધોને-નથી શરીર, નથી આયુષ્ય કર્મ, નથી પ્રાણ અને યોનિઓ.- (ફક્ત) તેઓની (સ્વસ્થાનમાં) સ્થિતિ શ્રી જિનેશ્વર પ્રભુના આગમોમાં સાદિ અનંત કહી છે. ૪૮.

યોનિઓથી ભયંકર આ સંસારમાં શ્રી જિનવચનને નહીં પામેલા જીવોની કેવી સ્થિતિ થાય છે ?

काले अणाइनिहणे, जोणि-गहणम्मि भीसणे इत्थ ।
भमिया भमिंहिति चिरं, जीवा जिणवयणमलहंता ॥४९॥

શ્રી જિનેશ્વર પ્રભુના વચનને નહિ પામેલા જીવો યોનિઓથી ગહન અને ભયંકર આ સંસારમાં અનાદિ-અનંતકાળ ભમ્યા છે અને હજુ ઘણો વખત ભમ્યા કરશે. ૪૯.

ता संपइ संपत्ते, मणुअत्ते दुल्लहेवि संमत्ते ।
सिरिसंतिसूरिसिद्धे, करेह भो ! उज्जमं धम्मे ॥ ५० ॥

મનુષ્ય જન્મની સાર્થકતા અને ગ્રન્થકારનો અંતિમ ઉપદેશ

માટે હવે તો, દુર્લભ છતાં મનુષ્યપણું અને સમ્યક્ત્વ મળ્યા છે. ત્યારે હે (ભવ્ય મનુષ્યો) જ્ઞાનાદિ લક્ષ્મી અને શાંતિ વડે, પૂજ્ય પુરુષોએ (શ્રી શાન્તિસૂરિ મહારાજે) બતાવેલા ધર્મમાં ઉદ્યમ કરો. ૫૦.

एसो जीवविचारो, संखेवरुईण जाणणाहेउ ।

संखित्तो उद्धरिओ, रुदाओ सुय-समुदाओ ॥ ५१ ॥

॥ इति श्री जीवविचारप्रकरणम् ॥

-: ઉપસંહાર :-

આ જીવવિચાર સંક્ષેપરુચિ જીવોને સમજાવવા ગંભીર શ્રુત સમુદ્રમાંથી સંક્ષેપમાં ઉદ્ઘૃત કર્યો છે. ॥ ૫૧ ॥

૧. જીવોના મુખ્ય ભેદોની સમજ

(૧) જીવોના બે ભેદ છે.

૧. સંસારી - કર્મ સહિત.

૨. સિદ્ધ - કર્મ રહિત.

(૨) સંસારી જીવના બે ભેદ છે.

૧. ત્રસ - ઈચ્છા પૂર્વક હાલે ચાલે તે.

૨. સ્થાવર - સ્થિર રહે તે

(૩) સ્થાવર જીવના પાંચ ભેદ છે.

૧. પૃથ્વીકાય - માટી પાષાણાદિક રૂપે જીવો.

૨. અપ્કાય - પાણીરૂપે જીવો.

૩. તેઉકાય - અગ્નિરૂપે જીવો.
૪. વાયુકાય - વાયુરૂપે જીવો.
૫. વનસ્પતિકાય - ઝાડ પાનઆદિકરૂપે જીવો.
(એ પાંચેયને એક સ્પર્શનેન્દ્રિય જ હોય છે.)

(૪) વનસ્પતિકાયના બે ભેદ છે.

૧. પ્રત્યેક-જે એક શરીરમાં એક જીવ હોય, તે પ્રત્યેક વનસ્પતિ જીવો.
૨. સાધારણ-એક શરીરને આશ્રયીને અનંત જીવ હોય, તે સાધારણ વનસ્પતિ જીવો.

(૫) ત્રસકાયના ચાર ભેદ છે.

૧. બેઈન્દ્રિય-સ્પર્શેન્દ્રિય (ચામડી) અને રસનેન્દ્રિય (જીભ) વાળા. પોરા વગેરે.
૨. તેઈન્દ્રિય-સ્પર્શેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય અને ઘ્રાણેન્દ્રિય (નાસિકા)વાળા કીડી વગેરે.
૩. ચઉરિન્દ્રિય-સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય અને ચક્ષુરિન્દ્રિય (આંખ) વાળા વીંછી વગેરે.

(આ ત્રણ ભેદ વિકલેન્દ્રિય કહેવાય છે.)

૪. પંચેન્દ્રિય-સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિય(કાન)વાળા, હાથી, ગાય, માણસ વગેરે.

(૬) પંચેન્દ્રિય જીવના ચાર ભેદ છે.

૧. નારક, ૨. તિર્યચ, ૩. મનુષ્ય, અને ૪. દેવો.

(૭) નરક પૃથ્વીના સાત ભેદ છે.

- (૧) રત્નપ્રભા (૨) શર્કરાપ્રભા (૩) વાલુકાપ્રભા
(૪) પંકપ્રભા (૫) ધૂમપ્રભા (૬) તમઃપ્રભા અને
(૭) તમસ્તમઃપ્રભા

(૮) તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવોના ત્રણ ભેદ છે.

૧. જલચર-પાણીમાં ચાલનારા, માછલાં વગેરે.

૨. સ્થલચર- જમીન ઉપર ચાલનારા

(સ્થલચરના ત્રણ ભેદ નીચે મુજબ)

(૧) ચતુષ્પદ - ચાર પગે ચાલનારા પશુઓ ગાય વગેરે

(૨) ઉરપરિસર્પ - પેટે ચાલનારા, સર્પ વગેરે

(૩) ભુજપરિસર્પ-હાથની મદદથી ચાલનારા, નોળીયા વગેરે

૩. ખેચર- આકાશમાં ઉડનારા, પોપટ વગેરે પક્ષીઓ.

(૯) મનુષ્યના ત્રણ ભેદ છે.

(૧) ૧૫ કર્મભૂમિમાં (૨) ૩૦ અકર્મભૂમિમાં અને

(૩) ૫૬ અંતર્દ્વીપમાં જન્મેલા.

(૧૦) દેવોના ચાર ભેદ છે.

(૧) ભવનપતિ ૧૦, (૨) વ્યંતર ૮, (૩) જ્યોતિષ્ક ૫ અને (૪) વૈમાનિક ૨.

કેટલાંક નામો

(૧) નારકીના ગોત્રનાં નામ.

(૧) ધમ્મા, (૨) વંશા, (૩) સેલા, (૪) અંજના, (૫) રિષ્ઠા, (૬) મઘા, (૭) માઘવતી.

(૨) પંદર કર્મભૂમિ.

૫ ભરત ક્ષેત્ર, ૫ ઐરવત ક્ષેત્ર, ૫ મહાવિદેહ ક્ષેત્ર.

(૩) ત્રીસ અકર્મભૂમિ

૫ હિમવંત ક્ષેત્ર, ૫ હિરણ્યવંત ક્ષેત્ર, ૫ હરિવર્ષ ક્ષેત્ર, ૫ રમ્યક્ષેત્ર, ૫ દેવકુરુ ક્ષેત્ર અને ૫ ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્ર.

(૪) છપ્પન અંતર્દ્વીપ

લઘુ હિમવંત પર્વત અને શિખરી પર્વતની લવણ સમુદ્રમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફ જતી ચાર ચાર દાઢાઓ છે. કુલ આઠ દાઢાઓ છે. તે દરેક ઉપર સાત સાત અંતર્દ્વીપ છે. કુલ ૫૬ અંતર્દ્વીપ.

(૫) ભવનપતિ દેવો- ૧૦

(૧) અસુરકુમાર (૨) નાગકુમાર (૩) સુવર્ણકુમાર (૪) વિદ્યુતકુમાર (૫) અગ્નિકુમાર (૬) દ્વીપકુમાર (૭) ઉદધિકુમાર (૮) દિશિકુમાર (૯) પવનકુમાર અને (૧૦) સ્તનિત (મેઘ)કુમાર.

(૬) વ્યંતરો ૮

(૧) પિશાય (૨)ભૂત (૩)યક્ષ (૪)રાક્ષસ (૫)કિત્તર
(૬)કિંપુરુષ (૭) મહોરગ (૮)ગંધર્વ.

(૭) વાણવ્યંતરો ૮

(૧) અણપત્રી (૨) પણપત્રી (૩) ઈસીવાદી (૪)
ભૂતવાદી (૫) કંદિત (૬) મહાકંદિત (૭) કોહંડ (૮)
પતંગ.

(૮) જ્યોતિષી -૫(૧૦)

(૧) ચંદ્ર, (૨) સૂર્ય, (૩) ગ્રહ, (૪) નક્ષત્ર, (૫) તારા,
એ પાંચ ચર અને પાંચ સ્થિર.

(૯) વૈમાનિક ૨,

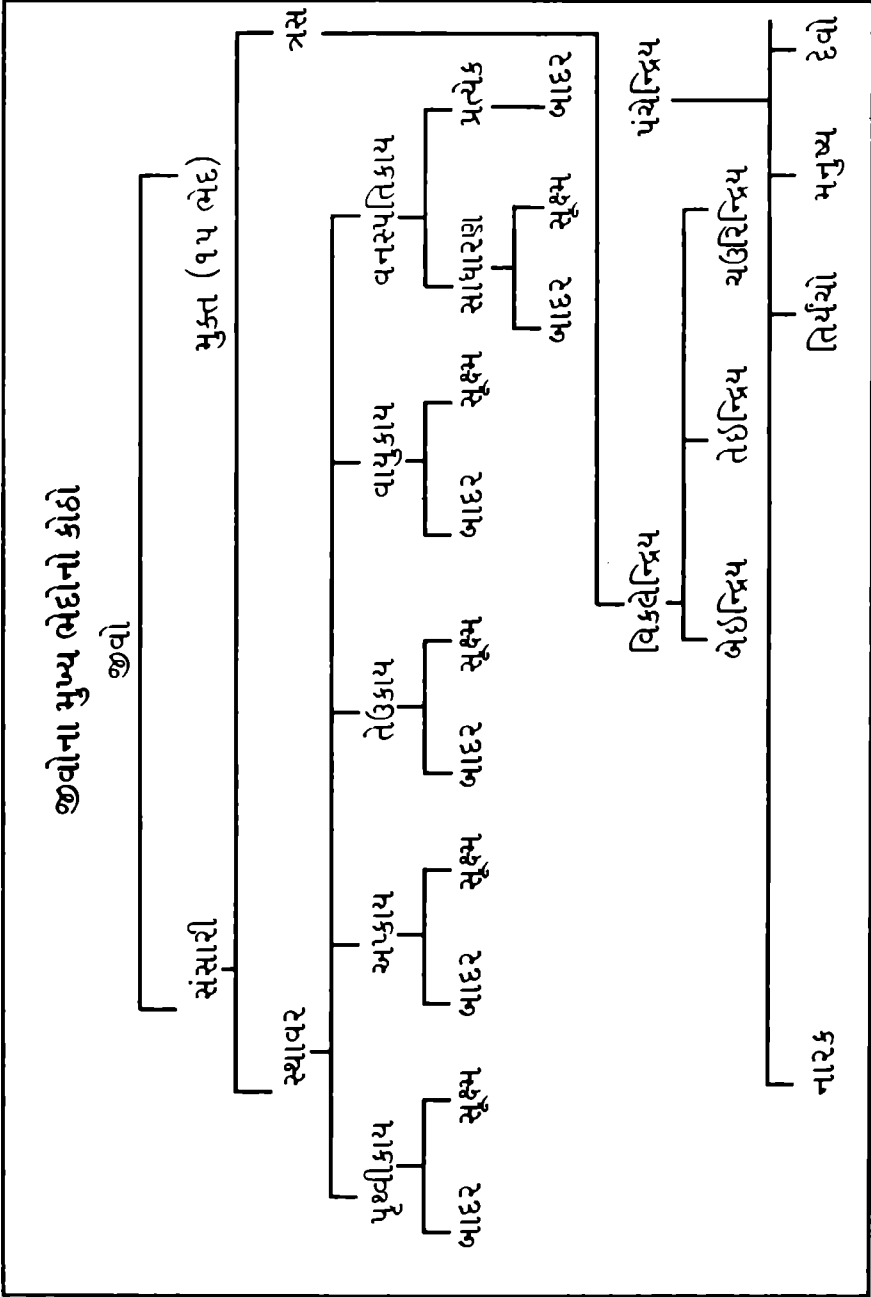
કલ્પોપપત્ર-સ્વામી-સેવકભાવ (સામાજિક વ્યવસ્થા) વાળા.
કલ્પાતીત-સ્વામી-સેવકભાવ (સામાજિક વ્યવસ્થા)
વગરના.

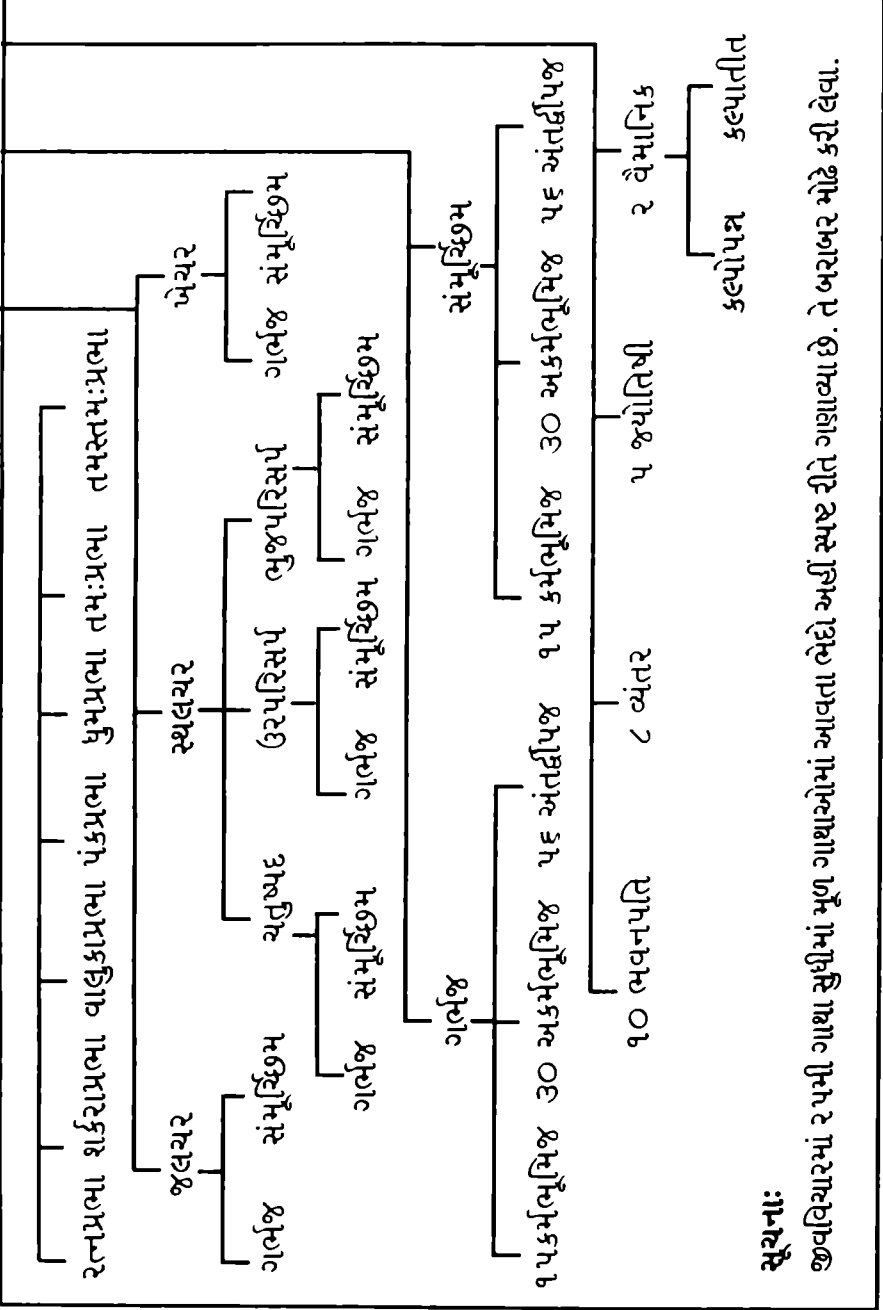
(૧૦) કલ્પોપપત્ર (૨૪)

૧૨ દેવલોક (એમાંજ ૩ કિલ્બીષિક, ૯ લોકાન્તિક).

(૧૧) દેવલોક ૧૨.

(૧)સૌધમ (૨)ઈશાન (૩)સનત્કુમાર (૪)માહેન્દ્ર
(૫)બ્રહ્મલોક (૬)લાંતક (૭)મહાશુક (૮)સહસ્રાર
(૯)આનત (૧૦) પ્રાણત (૧૧)આરણ (૧૨)અચ્યુત.

નવ લોકાન્તિક દેવોનાં નામો (પાંચમાં બ્રહ્મલોકમાં રહ્યા છે.)

- (૧)સારસ્વત (૨)આદિત્ય (૩)વહ્નિ (૪)અરુણ
(૫)ગર્દતોય (૬)તુષિત (૭)અવ્યાબાધ (૮)મરુત
(૯)અરિષ્ટ.

નવ શ્રૈવેયકનાં નામો

- (૧)સુદર્શન (૨)સુપ્રતિબદ્ધ (૩)મનોરમ (૪)સર્વતોભદ્ર
(૫)સુવિશાળ (૬)સુમનસ (૭)સૌમનસ્ય (૮)પ્રિયંકર
(૯)નંદીકર.

અથવા, બીજી રીતે તેઓની ઓળખાણ :

- (૧) હિટ્તિમ-હિટ્તિમ (૨) હિટ્તિમ- મધ્યમ (૩) હિટ્તિમ-
ઉવરિમ (૪) મધ્યમ-હિટ્તિમ (૫)મધ્યમ-મધ્યમ (૬)
મધ્યમ-ઉવરિમ (૭)ઉવરિમ-હિટ્તિમ (૮) ઉવરિમ-મધ્યમ
(૯) ઉવરિમ-ઉવરિમ.

પાંચ અનુત્તર વિમાનનાં નામો

- (૧)વિજય (૨)વૈજયન્ત (૩)જયંત (૪)અપરાજિત
(૫)સર્વાર્થસિદ્ધ.

દશ તિર્યગ્ જૃમ્ભકની જાતો

- (૧)અગ્ર જૃમ્ભક (૨)પાન જૃમ્ભક (૩)વસ્ત્ર જૃમ્ભક
(૪)લેણ (ઘર)જૃમ્ભક (૫)પુષ્પ જૃમ્ભક (૬)ફળ જૃમ્ભક
(૭)પુષ્પ-ફળ જૃમ્ભક (૮)શયન જૃમ્ભક (૯)વિદ્યા

જૃમ્ભક (૧૦)અવિયત્ત જૃમ્ભક.

પંદર પરમાધાર્મિક દેવો

(૧)અંબ (૨)અંબરિષ (૩)શ્યામ (૪)શબલ (૫)રુદ્ર
(૬)ઉપરુદ્ર (૭)કાળ (૮)મહાકાળ (૯)અસિપત્ર
(૧૦)વન (૧૧)કુંભી (૧૨)વાલુકા (૧૩)વૈતરણી
(૧૪)ખરસ્વર (૧૫)મહાઘોષ.

દેવોમાં સામાજિક વ્યવસ્થા...

(૧)ઈન્દ્ર (૨)સામાનિક (૩)ત્રાયશ્ચિંશ (૪)પાર્ષદ
(૫)આત્મરક્ષક (૬)લોકપાલ (૭)અનિક (સેના)
(૮)પ્રકીર્ણક (૯)આભિયોગિક (૧૦)કિલ્બીષિક.

કલ્પોપપત્ર દેવો

ઉપર પ્રમાણે દશ પ્રકારની સામાજિક વ્યવસ્થા અને
તીર્થંકર મહારાજાદિકની ભક્તિ કરવા જવાની મર્યાદા
(કલ્પ) જે દેવો પાળે છે, તે ૧૨ દેવલોક સુધીના દેવો.

કલ્યાતીત દેવો

ઉપર પ્રમાણે વ્યવસ્થા અને મર્યાદા જ્યાં પાળવાની હોતી
નથી તે નવ ત્રૈવેયક અને પાંચ અનુત્તર દેવો.

૧. જીવવિચારમાં વપરાયેલ માપોની સમજ

૧. લંબાઈના માપ

અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ = આંગળનો અસંખ્યાતમો ભાગ. સોયની અણી ઉપર જેટલો ભાગ આવે તેનો અસંખ્યાતમો ભાગ.

૪ અંગુલ(આંગળ) = મુઠ્ઠી	૨ થી ૯ ધનુષ = ધનુષપૃથક્ત્વ
૩ મુઠ્ઠી = વેંત	૨૦૦૦ ધનુષ = ગાઉ
૨ વેંત = હાથ	૨ થી ૯ ગાઉ = ગાઉ પૃથક્ત્વ
૨ હાથ = દંડ	૪ ગાઉ = યોજન
૨૪ અંગુલ = ૧ હાથ	૨ થી ૯ યોજન = યોજનપૃથક્ત્વ
૪ હાથ = ૧ ધનુષ	અસંખ્ય યોજન=૧ રજજુ(=૨ાજ)
૨ દંડ = ૧ ધનુષ	ચૌદ રજજુ = ૧ લોક

૨. સંખ્યા

(૧) લોકપ્રસિદ્ધ સંખ્યા

૧ = એકમ	૧૦ હજાર = ૧ દસ હજાર
૧૦ એકમ = ૧ દશક	૧૦૦ હજાર = ૧ લાખ
૧૦ દશક = ૧ સો	૧૦૦ લાખ = ૧ કરોડ વગેરેથી
૧૦ સો = ૧ હજાર	પરાર્ધ સુધી

(૨) જૈન શાસ્ત્રીય સંખ્યા

૧ થી પરાર્ધ સુધી ૧૮ સ્થાનોથી આગળ ૯૬ સ્થાનો સુધીની

સંખ્યાનાં નામો જૈન શાસ્ત્રમાં મળે છે. સંખ્યા ત્રણ પ્રકારની છે.

સંખ્યાત(સંખ્ય) = ૨ થી માંડીને અમુક પ્રકારના માપ સુધી સંખ્યાત ગણાય છે.

અસંખ્યાત(અસંખ્ય) = સંખ્યાત કરતા અસંખ્યગુણા વધારે છે. ૯ પ્રકારનાં છે.

અનંત = અસંખ્ય કરતાં અનંત ગુણ વધારે છે. ૯ પ્રકારનાં છે.

૩. વખતના માપ

(૧) વ્યવહાર તથા શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ માપો

અસંખ્ય સમય = ૧ આવલી. (આવલિકા).

૧૬૭૭૭૨૧૬ થી કંઈક અધિક આવલી = મુહૂર્ત.

૨ થી ૯ સમય = સમય પૃથક્ત્વ, ૯ સમય = જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત.

૧ સમય ન્યૂન મુહૂર્ત = ૧ ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત.

૨ ઘડી	= ૧ મુહૂર્ત	૨ પક્ષ	= ૧ માસ
૧૫ મુહૂર્ત	= ૧ દિવસ	૨ માસ	= ૧ ઋતુ
૧૫ મુહૂર્ત	} = ૧ રાત્રી	૬ માસ	= ૧ અયન
૩૦ મુહૂર્ત		૩ ઋતુ	= ૧ અયન
અથવા	= ૧ અહોરાત્રિ	૨ અયન	= ૧ વર્ષ
૬૦ ઘડી		૫ વર્ષ	= ૧ યુગ
૧૫ અહોરાત્રિ	= ૧ પક્ષ	૭૦૫૬૦૦૦કોડ વર્ષ	= ૧ પૂર્વ

(૨.) વખત ગણવાનાં જૈન શાસ્ત્રીય માપો.

ઉદ્ધાર, અદ્ધા, અને ક્ષેત્ર પલ્યોપમના સૂક્ષ્મ અને બાદર ભેદ ગણતાં ૬ પ્રકારનાં પલ્યોપમ છે. અહીં અદ્ધા પલ્યોપમની જરૂર હોવાથી તેનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવ્યું છે :-

પલ્યોપમ- એક યોજન ઊંડા, પહોળા અને લાંબા ખાડામાં સાત દિવસના જન્મેલા યુગલિક મનુષ્યના બાળકના એક વાળના સાત વાર આઠ આઠ કરેલા (૨૦૮૭૧૫૨) કકડા ઠાંસી ઠાંસીને ભરી, તેમાંથી સો સો વર્ષે વાળનો એક એક કકડો કાઢતાં, જેટલા કાળે એ ખાડો-પલ્ય-ખ્યાલો ખાલી થાય, તેટલો કાળ બાદર અદ્ધા પલ્યોપમ કહેવાય છે.

અને એજ વાળના અસંખ્ય સૂક્ષ્મ કકડા કરી સો સો વર્ષે એક એક કકડો કાઢીએ, તો એ ખાડો જેટલા વર્ષે ખાલી થાય, તેટલો કાળ સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમ કહેવાય છે.

૧૦ કોડાકોડી પલ્યોપમ = ૧ સાગરોપમ

૧૦ કોડાકોડી સાગરોપમ = ૧ ઉત્સર્પિણી અથવા ૧
અવસર્પિણી

૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમ અથવા ૧ ઉત્સર્પિણી અને ૧
અવસર્પિણી = ૧ કાળચક્ર.

પાંચ દ્વારોની ટુંકી સમજ

૨૭મી ગાથાથી જીવના દરેક ભેદ અંગે પાંચ દ્વારો બતાવ્યા છે, તે વિદ્યાર્થીએ મુખપાઠ કરવા.

૧. અવગાહના દ્વારમાં - કયા જીવના શરીરની ઉંચાઈ કેટલી હોય છે ? તે બતાવ્યું છે.
૨. આયુષ્યદ્વારમાં - કયા જીવનું આયુષ્ય કેટલું હોય છે ? તે બતાવ્યું છે.
૩. સ્વકાયસ્થિતિ દ્વારમાં - કયો જીવ વારંવાર પોતાની જાતિમાં કેટલા વખત સુધી ઉત્પન્ન થાય ? તે બતાવ્યું છે.
૪. પ્રાણ દ્વારમાં - કયા જીવને પાંચ ઈન્દ્રિયો, શ્વાસોશ્વાસ, આયુષ્ય, તથા મન, વચન અને કાયાનું બળ, એ દશ પ્રાણમાંથી કેટલા અને કયા કયા પ્રાણ હોય છે ? તે બતાવ્યું છે.
૫. યોનિ દ્વારમાં - કયા કયા જીવના ઉત્પત્તિસ્થાન કેટલી જાતના હોય છે ? તેની સંખ્યા કહેવામાં આવી છે.

પાંચ દ્વારોનો સંક્ષેપ

૧. શરીરની ઉંચાઈ

(૧) અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ જેટલી ઉંચાઈવાળા

બાદર અને સૂક્ષ્મ-પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાય, વાઉકાય, સાધારણ વનસ્પતિકાય, સંમૂર્ચિછમ મનુષ્ય.

(૨) એક હાથની ઉંચાઈવાળા

પાંચ અનુત્તર દેવો.

(૩) બે હાથની ઉંચાઈવાળા

નવ ગ્રૈવેયક દેવો.

(૪) ત્રણ હાથની ઉંચાઈવાળા

નવ થી બાર માં દેવલોકના દેવો.

(૫) ચાર હાથની ઉંચાઈવાળા

(૭) મહાશુકના દેવો (૮) સહસ્રારના દેવો.

(૬) પાંચ હાથની ઉંચાઈવાળા

(૫) બ્રહ્મલોકના દેવો (૬) લાંતકના દેવો (૭) ૩ જા કિલ્બિષિક દેવો, ૮ લોકાન્તિક દેવો.

(૭) છ હાથની ઉંચાઈવાળા

(૩) સનત્કુમારના દેવો (૪) માહેન્દ્રના દેવો

બીજા કિલ્બિષિક દેવો.

(૮) સાત હાથની ઉંચાઈવાળા

૧૦ ભવનપતિ દેવો, ૮ વ્યંતર દેવો, ૮ વાણવ્યંતર દેવો, ૧૦ તિર્યક્જૂભંક દેવો, ૫ ચર જ્યોતિષ્ક દેવો, ૫ સ્થિર જ્યોતિષ્ક દેવો, ૧ સૌધર્મ દેવલોકના દેવો, ૨ ઈશાન દેવલોકના દેવો, ૧ લા કિલ્બિષિકના દેવો.

(૯) સાત નારકોની ઉંચાઈ

પહેલીના ૭૥૥ ધનુષ ૬ અંગુલ, બીજીના ૧૫૥૬ ધનુષ ૧૨ અંગુલ, ત્રીજીના ૩૧૬ ધનુષ, ચોથીના ૬૨૥ ધનુષ,

પાંચમીના ૧૨૫ ધનુષ, છઠ્ઠીના ૨૫૦ ધનુષ, સાતમીના ૫૦૦ ધનુષ.

- (૧૦) ધનુષ પૃથક્ત્વ ઉંચાઈવાળા ગર્ભજ અને સંમૂર્ચિશ્રમ ખેચર સંમૂર્ચિશ્રમ ભુજપરિસર્પ.
- (૧૧) ત્રણ ગાઉની ઉંચાઈવાળા તેઈન્દ્રિય, ગર્ભજ મનુષ્ય.
- (૧૨) છ ગાઉની ઉંચાઈવાળા ગર્ભજ - ચતુષ્પદ.
- (૧૩) ગાઉ પૃથક્ત્વ ઉંચાઈવાળા ગર્ભજ-ભુજપરિસર્પ, સંમૂર્ચિશ્રમ ચતુષ્પદ.
- (૧૪) એક યોજન ઉંચાઈવાળા ચઉરિન્દ્રિય.
- (૧૫) બાર યોજન ઉંચાઈવાળા બેઈન્દ્રિય.
- (૧૬) યોજન પૃથક્ત્વ ઉંચાઈવાળા સંમૂર્ચિશ્રમ-ઉરપરિસર્પ.
- (૧૭) હજાર યોજન ઉંચાઈવાળા ગર્ભજ-ઉરપરિસર્પ, ગર્ભજ અને સંમૂર્ચિશ્રમ જલચર.
- (૧૮) હજાર યોજનથી અધિક ઉંચાઈવાળા બાદર-પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય.

૨. આયુષ્ય

- (૧) અંતર્મુહૂર્ત સુધીના આયુષ્યવાળા = સૂક્ષ્મ-પૃથ્વીકાય અપ્કાય, તેઉકાય, વાઉકાય, બાદર અને સૂક્ષ્મ-સાધારણ વનસ્પતિકાય, સંમૂર્ચિશ્રમ મનુષ્ય.

- (૨) ત્રણ અહોરાત્રિના આયુષ્યવાળા - તેઉકાય.
- (૩) ઓગણપચાસ દિવસના આયુષ્યવાળા - તેઈન્દ્રિયો.
- (૪) છ મહિનાના આયુષ્યવાળા - ચતુરિન્દ્રિયો.
- (૫) બાર વર્ષના આયુષ્યવાળા - બેઈન્દ્રિયો.
- (૬) ત્રણ હજાર વર્ષના આયુષ્યવાળા - બાદર વાઉકાય.
- (૭) સાત હજાર વર્ષના આયુષ્યવાળા - બાદર અપ્કાય.
- (૮) દસ હજાર વર્ષના આયુષ્યવાળા-બાદર પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય, જઘન્ય આયુષ્યવાળા દેવતા અને નારકી.
- (૯) બાવીશ હજાર વર્ષના આયુષ્યવાળા- બાદર પૃથ્વીકાય.
- (૧૦) બેતાલીસ હજાર વર્ષના આયુષ્યવાળા- સંમૂર્ચિમ ભુજપરિસર્પ.
- (૧૧) ત્રેપન હજાર વર્ષના આયુષ્યવાળા સંમૂર્ચિમ ઉરપરિસર્પ.
- (૧૨) બહોંતેર હજાર વર્ષના આયુષ્યવાળા- સંમૂર્ચિમ ખેચર.
- (૧૩) ચોરાશી હજાર વર્ષના આયુષ્યવાળા-સંમૂર્ચિમ ચતુષ્પદ.
- (૧૪) કોડ પૂર્વ વર્ષના આયુષ્યવાળા- સંમૂર્ચિમ અને ગર્ભજ જલચર, ગર્ભજ-ઉરપરિસર્પ, ભુજપરિસર્પ.
- (૧૫) પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગના આયુષ્યવાળા ગર્ભજ પક્ષીઓ - ખેચર.

- (૧૬) ત્રણ પલ્યોપમના આયુષ્યવાળા ગર્ભજ-મનુષ્ય, અને ચતુષ્યદ.
- (૧૭) તેત્રીસ સાગરોપમના આયુષ્યવાળા દેવતાઓ અને નારકો.

૩. સ્વકાય સ્થિતિ

- (૧) સ્વકાય સ્થિતિ રહિત દેવતાઓ, નારકો.
- (૨) સાત-આઠ ભવની સ્વકાયસ્થિતિવાળા પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો અને મનુષ્યો.
- (૩) સંખ્યાત વર્ષની સ્વકાય સ્થિતિવાળા બેઠન્દ્રિય, તેઠન્દ્રિય, ચત્રિન્દ્રિય.
- (૪) અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી સુધીની સ્વકાય સ્થિતિવાળા પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાય, વાયુકાય, પ્રત્યેક વનસ્પતિ કાય.
- (૫) અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી સુધી સ્વકાય સ્થિતિવાળા સાધારણ વનસ્પતિકાય.

૪. પ્રાણો.

- (૧) ચાર પ્રાણોવાળા પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય.
- (૨) છ પ્રાણવાળા બેઠન્દ્રિય.
- (૩) સાત પ્રાણવાળા તેઠન્દ્રિય .

- (૪) આઠ પ્રાણવાળા ચતુરિન્દ્રિય.
- (૫) નવ પ્રાણવાળા સંમૂર્ષિઠ્ઠમ પંચેન્દ્રિય-તિર્યચો અને મનુષ્યો.
- (૬) દશ પ્રાણવાળા પંચેન્દ્રિય-દેવ, નારક, ગર્ભજ મનુષ્ય અને તિર્યચ.

૫. યોનિઓનું પ્રમાણ

- (૧) બે લાખ યોનિવાળા બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય.
- (૨) ચાર લાખ યોનિવાળા દેવતા, નારક, તિર્યચ પંચેન્દ્રિય.
- (૩) સાત લાખ યોનિવાળા પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાય, વાયુકાય.
- (૪) દશ લાખ યોનિવાળા પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય
- (૫) ૧૪ લાખ યોનિવાળા સાધારણ વનસ્પતિકાય અને મનુષ્યો.

સિદ્ધભગવંતો ઉપર પાંચ દ્વારો

તેઓને -

- (૧) શરીર નથી. (૨) આયુષ્ય નથી. (૩) સાદિ અનંતકાળ સુધી સ્વસ્થાન સ્થિતિ કહી છે. (૪) પ્રાણો નથી. (૫) યોનિઓ નથી.

જીવના ભેદો ઉપર પાંચ દારોનો કોઠો						
સંસારી જીવો	શરીરની ઉંચાઈ	આયુષ્ય	સ્વકાય સ્થિતિ	પ્રાણ	યોનિઓ	
સ્થાવર						
(૧) બાદર- પૃથ્વીકાય	અંગુલનો અસંખ્યા- તમો ભાગ	૨૨૦૦૦ વર્ષ	અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	સ્પર્શેન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોશ્વાસ, કાયબળ	૭ લાખ	
(૨) સૂક્ષ્મ- પૃથ્વીકાય	અંગુલનો અસંખ્યા- તમો ભાગ	અંતર્મુહૂર્ત	અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	સ્પર્શેન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોશ્વાસ, કાયબળ		
(૩) બાદર- અપ્કાય	અંગુલનો અસંખ્યા- તમો ભાગ	૭૦૦૦ વર્ષ	અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	સ્પર્શેન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોશ્વાસ, કાયબળ	૭ લાખ	
(૪) સૂક્ષ્મ- અપ્કાય	અંગુલનો અસંખ્યા- તમો ભાગ	અંતર્મુહૂર્ત	અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	સ્પર્શેન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોશ્વાસ, કાયબળ		
(૫) બાદર- તેઉકાય	અંગુલનો અસંખ્યા- તમો ભાગ	ત્રણ અહોરાત્ર	અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	સ્પર્શેન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોશ્વાસ, કાયબળ	૭ લાખ	
(૬) સૂક્ષ્મ- તેઉકાય	અંગુલનો અસંખ્યા- તમો ભાગ	અંતર્મુહૂર્ત	અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	સ્પર્શેન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોશ્વાસ, કાયબળ		

સંસારી જીવો	શરીરની ઉંચાઈ	આયુષ્ય	સ્વકાય સ્થિતિ	પ્રાણ	યોનિઓ
(૭) બાદર- વાઉકાય	અંગુલનો અસંખ્યા- તમો ભાગ	૩૦૦૦ વર્ષ	અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	સ્પર્શોન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોશ્વાસ, કાયબળ	૭ લાખ
(૮) સૂક્ષ્મ- વાઉકાય	અંગુલનો અસંખ્યા- તમો ભાગ	અંતર્મુહૂર્ત	અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	સ્પર્શોન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોશ્વાસ, કાયબળ	
(૯) બાદર- સાધારણ વનસ્પતિકાય	અંગુલનો અસંખ્યા- તમો ભાગ	અંતર્મુહૂર્ત	અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	સ્પર્શોન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોશ્વાસ, કાયબળ	
(૧૦) સૂક્ષ્મ- સાધારણ વનસ્પતિકાય	અંગુલનો અસંખ્યા- તમો ભાગ	અંતર્મુહૂર્ત	અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	સ્પર્શોન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોશ્વાસ, કાયબળ	
(૧૧) પ્રત્યેક- બાદર વનસ્પતિકાય	૧૦૦૦ યોજનથી અધિક	૧૦૦૦૦ વર્ષ	અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	સ્પર્શોન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોશ્વાસ, કાયબળ	૧૦ લાખ

સંસારી જીવો	શરીરની ઉંચાઈ	આયુષ્ય	સ્વકાય સ્થિતિ	પ્રાણ	યોનિઓ
તસવિકલેન્દ્રિય (૧૨) બેઈન્દ્રિય	બાર યોજન	બાર વર્ષ	સંખ્યાત વર્ષ	વચનબળ, રસના ઈન્દ્રિય વધારે ૬	૨ લાખ
(૧૩) તેઈન્દ્રિય	ત્રણ ગાઉ	૪૯ દિવસ	સંખ્યાત દિવસ	દ્રાણોન્દ્રિય વધારે ૭	૨ લાખ
(૧૪) ચૈઈરિન્દ્રિય	૧ યોજન	૬૭ માસ	સંખ્યાત માસ	ચક્ષુરિન્દ્રિય વધારે ૮	૨ લાખ
પંચેન્દ્રિયો- નારકો (૧૫) ૧લી ના નારકો	૭૫૫ ધનુષ ૬ અંગુલ	૧ સાગરોપમ	નથી	કુલ ૧૦, શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	સાતેય નારકોની
(૧૬) ૨જીના નારકો	૧૫૫૫ ધનુષ ૧૨ અંગુલ	૩ સાગરોપમ	નથી	કુલ ૧૦, શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	નારકોની
(૧૭) ૩જીના નારકો	૩૧૫૫ ધનુષ	૭ સાગરોપમ	નથી	કુલ ૧૦, શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	મળીને ૪ લાખ
(૧૮) ૪થીના નારકો	૬૨૫૫ ધનુષ	૧૦ સાગરોપમ	નથી	કુલ ૧૦, શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	

સંસારી જીવો	શરીરની ઉંચાઈ	આયુષ્ય	સ્વકાય સ્થિતિ	પ્રાણ	યોનિઓ
(૧૯) પમીના નારકો	૧૨૫ ધનુષ	૧૭ સાગરોપમ	નથી	કુલ ૧૦, શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	સાતેય
(૨૦) ફટ્ટીના નારકો	૨૫૦ ધનુષ	૨૨ સાગરોપમ	નથી	કુલ ૧૦, શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	નારકોની મળીને ૪ લાખ
(૨૧) ભમી ના નારકો	૫૦૦ ધનુષ	૩૩ સાગરોપમ	નથી	કુલ ૧૦, શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	સર્વ
તિર્યયો ગર્ભજ (૨૨) જલચર	૧૦૦૦ યોજન	કોડ પૂર્વ વર્ષ	૭-૮ ભવ	કુલ ૧૦, શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	તિર્યય પંચેન્દ્રિયો ની મળીને ૪ લાખ
ગર્ભજ સ્થલચર (૨૩) ચતુષ્પદ	૯ ગાઉ	ત્રણ પલ્યોપમ	૭ - ૮ ભવ	કુલ ૧૦, શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	સર્વ
(૨૪) ઉરપરિસર્પ	૧૦૦૦ યોજન	કોડ પૂર્વ વર્ષ	૭-૮ ભવ	કુલ ૧૦, શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	તિર્યય પંચેન્દ્રિયો ની મળીને ૪ લાખ
(૨૫) ભુજપરિ-સર્પ	ગાઉ પૃથક્ત્વ	કોડ પૂર્વ વર્ષ	૭-૮ ભવ	કુલ ૧૦, શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	સમજવી
(૨૬) ગર્ભજ - ખેચર	ધનુષ પૃથક્ત્વ	પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ	૭-૮ ભવ	કુલ ૧૦, શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	સમજવી

સંસારી જીવો	શરીરની ઉંચાઈ	આયુષ્ય	સ્વકાય સ્થિતિ	પ્રાણ	યોનિઓ
(૨૭) સંમૂર્ઙ્ગમ જલચર	૧૦૦૦ યોજન	કોડ પૂર્વ વર્ષ	૭-૮ ભવ	મન વિના ૯ પ્રાણ	સર્વ તિર્યંચ
(૨૮) સંમૂ. સ્થલચર ચતુષ્પદ	ગાઉ પૃથક્ત્વ	૮૪૦૦૦ વર્ષ	૭-૮ ભવ	મન વિના ૯ પ્રાણ	પંચેન્દ્રિયોની
(૨૯) ઉરપરિસર્પ	યોજન પૃથક્ત્વ	૫૩૦૦૦ વર્ષ	૭-૮ ભવ	મન વિના ૯ પ્રાણ	મળીને
(૩૦) ભુજપરિસર્પ	ધનુષ પૃથક્ત્વ	૪૨૦૦૦ વર્ષ	૭-૮ ભવ	મન વિના ૯ પ્રાણ	૪ લાખ
(૩૧) સંમૂર્ઙ્ગમ ખેચર	ધનુષ પૃથક્ત્વ	૭૨૦૦૦ વર્ષ	૭-૮ ભવ	મન વિના ૯ પ્રાણ	સમજવી
(૩૨) ગર્ભજ મનુષ્ય	ત્રણ ગાઉ	ત્રણ પલ્યોપમ	૭-૮ ભવ	૧૦ પ્રાણ	સર્વ
(૩૩) સંમૂર્ઙ્ગમ મનુષ્ય	અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ	અંતમુદ્ધૃત	૭ ભવ	મન વિના ૯ પ્રાણ	મનુષ્યોની ૧૪ લાખ
દેવો ભવનપતિ (૩૪) અસુરકુમાર	૭ હાથ	૧ સાગરોપમ થી અધિક	નથી	૧૦ પ્રાણ	સર્વ દેવોની

સંસારી જીવો	શરીરની ઉંચાઈ	આયુષ્ય	સ્વકાય સ્થિતિ	પ્રાણ	યોનિઓ
દેવો ભવનપતિ ૩૫ થી ૪૩ બાકીના ૯	૭ હાથ	કાંઈક ઓછા ૨ પલ્યોપમ	નથી.	૧૦ પ્રાણ	મળીને
૪૪ થી ૫૧ વ્યંતરો	૭ હાથ	૧ પલ્યોપમ	નથી.	૧૦ પ્રાણ	
જ્યોતિષ્કો - (૫૨) ચંદ્ર	૭ હાથ	૧ પલ્યોપમ અને ૧ લાખ વર્ષ	નથી.	૧૦ પ્રાણ	૪ લાખ
(૫૩) સૂર્ય	૭ હાથ	૧ પલ્યોપમ ૧ હજાર વર્ષ	નથી.	૧૦ પ્રાણ	
(૫૪) ગ્રહ	૭ હાથ	૧ પલ્યોપમ	નથી.	૧૦ પ્રાણ	સમજવી
(૫૫) નક્ષત્ર	૭ હાથ	અર્ધ પલ્યોપમ	નથી.	૧૦ પ્રાણ	
(૫૬) તારા	૭ હાથ	૦૧ પલ્યોપમ	નથી.	૧૦ પ્રાણ	
વૈમાનિક દેવો (૫૭) કલ્પોપમ (૧) સૌધર્મ	૭ હાથ	બે સાગરોપમ	નથી.	૧૦ પ્રાણ	

સંસારી જીવો	શરીરની ઉંચાઈ	આયુષ્ય	સ્વકાય સ્થિતિ	પ્રાણ	યોનિઓ
(૨) ઈશાન	૭ હાથ	૨ સાગરોપમ થી અધિક	નથી.	૧૦ પ્રાણ	સર્વ
(૩) સનત્કુમાર	૬ હાથ	૭ સાગરોપમ	નથી.	૧૦ પ્રાણ	દેવોની
(૪) માહેન્દ્ર	૬ હાથ	૭ સાગરોપમ થી અધિક	નથી.	૧૦ પ્રાણ	
(૫) બ્રહ્મલોક	૫ હાથ	૧૦ સાગરોપમ	નથી.	૧૦ પ્રાણ	મળીને
(૬) લાંતક	૫ હાથ	૧૪ સાગરોપમ	નથી.	૧૦ પ્રાણ	
(૭) મહાશુક	૪ હાથ	૧૭ સાગરોપમ	નથી.	૧૦ પ્રાણ	
(૮) સહસ્રાર	૪ હાથ	૧૮ સાગરોપમ	નથી.	૧૦ પ્રાણ	૪ લાખ
(૯) આનત	૩ હાથ	૧૯ સાગરોપમ	નથી.	૧૦ પ્રાણ	
(૧૦) પ્રાણત	૩ હાથ	૨૦ સાગરોપમ	નથી.	૧૦ પ્રાણ	
(૧૧) આરણ	૩ હાથ	૨૧ સાગરોપમ	નથી.	૧૦ પ્રાણ	
(૧૨) અચ્યુત	૩ હાથ	૨૨ સાગરોપમ	નથી.	૧૦ પ્રાણ	સમજવી
(૫૮) કલ્યાતીત ટ્રૈસેયક (૧) સુદર્શન	૨ હાથ	૨૩ સાગરોપમ	નથી.	૧૦ પ્રાણ	

સંસારી જીવો	શરીરની ઉંચાઈ	આયુષ્ય	સ્વકાય સ્થિતિ	પ્રાણ	યોનિઓ
(૨) સુપ્રતિબદ્ધ	૨ હાથ	૨૪ સાગરોપમ	નથી.	૧૦ પ્રાણ	સર્વ
(૩) મનોરમ	૨ હાથ	૨૫ સાગરોપમ	નથી.	૧૦ પ્રાણ	
(૪) સર્વતોભદ્ર	૨ હાથ	૨૬ સાગરોપમ	નથી.	૧૦ પ્રાણ	
(૫) સુવિશાળ	૨ હાથ	૨૭ સાગરોપમ	નથી.	૧૦ પ્રાણ	
(૬) સુમનસ	૨ હાથ	૨૮ સાગરોપમ	નથી.	૧૦ પ્રાણ	
(૭) સૌમનસ્ય	૨ હાથ	૨૯ સાગરોપમ	નથી.	૧૦ પ્રાણ	
(૮) પ્રિયંકર	૨ હાથ	૩૦ સાગરોપમ	નથી.	૧૦ પ્રાણ	મળીને
(૯) નંદીકર	૨ હાથ	૩૧ સાગરોપમ	નથી.	૧૦ પ્રાણ	
અનુત્તર વૈમાનિક		(૩૧ થી ૩૩)			૪ લાખ
(૧) વિજય	૧ હાથ	સાગરોપમ	નથી.	૧૦ પ્રાણ	
(૨) વિજયંત	૧ હાથ	”	નથી.	૧૦ પ્રાણ	
(૩) જયંત	૧ હાથ	”	નથી.	૧૦ પ્રાણ	
(૪) અપરાજિત	૧ હાથ	”	નથી.	૧૦ પ્રાણ	
(૫) સર્વાર્થસિદ્ધ	૧ હાથ	૩૩ સાગરોપમ	નથી.	૧૦ પ્રાણ	સમજવી
સિદ્ધ જીવોને	નથી	નથી	સાદિ અનંત	નથી	

પાંચ દારોની કેટલીક સમજ

શરીરની ઉંચાઈ, આયુષ્ય, સ્વકાયસ્થિતિ,
પ્રાણ અને યોનિઓની સંખ્યા

૧. પૃથ્વીકાય

શરીરની ઉંચાઈ- અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ, આયુષ્ય- બાવીશ હજાર વર્ષ, સ્વકાયસ્થિતિ-અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી, પ્રાણ-૧ સ્પર્શનેન્દ્રિય, ૨ આયુષ્ય, ૩ શ્વાસોશ્વાસ, ૪ કાયબળ, યોનિ - સાત લાખ.

૨. અપ્કાય

શરીરની ઉંચાઈ- અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ, આયુષ્ય- સાત હજાર વર્ષ, સ્વકાયસ્થિતિ-અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી, અવસર્પિણી, પ્રાણ-૧ સ્પર્શનેન્દ્રિય, ૨ આયુષ્ય, ૩ શ્વાસોશ્વાસ, ૪ કાયબળ, યોનિ- સાત લાખ.

૩. તેઉકાય

શરીરની ઉંચાઈ- અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ, આયુષ્ય- ત્રણ અહોરાત્ર, સ્વકાયસ્થિતિ-અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી, અવસર્પિણી, પ્રાણ-૧ સ્પર્શનેન્દ્રિય, ૨ આયુષ્ય, ૩ શ્વાસોશ્વાસ, ૪ કાયબળ, યોનિ- સાત લાખ.

૪. વાયુકાય

શરીરની ઉંચાઈ-અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ, આયુષ્ય- ત્રણ હજાર વર્ષ, સ્વકાયસ્થિતિ-અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી

અવસર્પિણી, પ્રાણ-૧, સ્પર્શેન્દ્રિય, ૨ આયુષ્ય, ૩ શ્વાસોશ્વાસ, ૪ કાયબળ, યોનિ - સાત લાખ.

૫. પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય

શરીરની ઉંચાઈ-એક હજાર યોજનથી અધિક, આયુષ્ય-૬૧ હજાર વર્ષ, સ્વકાયસ્થિતિ-અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી, પ્રાણ-૧, સ્પર્શેન્દ્રિય, ૨ આયુષ્ય, ૩ શ્વાસોશ્વાસ, ૪ કાયબળ, યોનિ - ૬૧ લાખ.

૬. સાધારણ વનસ્પતિકાય

શરીરની ઉંચાઈ- અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ, આયુષ્ય-અંતર્મુહૂર્ત (સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયાદિકનું પણ તેટલું જ), સ્વકાયસ્થિતિ-અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી, પ્રાણ-૧ સ્પર્શનેન્દ્રિય, ૨ આયુષ્ય, ૩ શ્વાસોશ્વાસ, ૪ કાયબળ, યોનિ - ચૌદ લાખ.

૭. બેઈન્દ્રિય

શરીરની ઉંચાઈ- બાર યોજન, આયુષ્ય-બાર વર્ષ, સ્વકાય-સ્થિતિ-સંખ્યાત વર્ષ, પ્રાણ સ્પર્શ અને રસનાઈન્દ્રિય, આયુષ્ય, શ્વાસોશ્વાસ, કાયબળ, વચનબળ ૬, યોનિ- બે લાખ.

૮. તેઈન્દ્રિય

શરીરની ઉંચાઈ- ત્રણ ગાઉ, આયુષ્ય-૪૮ દિવસ, સ્વકાયસ્થિતિ સંખ્યાત દિવસ, પ્રાણ સ્પર્શન-રસન-દ્રાણઈન્દ્રિય, આયુષ્ય, શ્વાસોશ્વાસ, કાયબળ, વચનબળ ૭, યોનિ- બે લાખ.

૯. ચઉરિન્દ્રિય

શરીરની ઉંચાઈ- ચાર ગાઉં, આયુષ્ય-૯ માસ, સ્વકાયસ્થિતિ-સંખ્યાત માસ, પ્રાણ સ્પર્શન-રસન-ઘ્રાણ અને ચક્ષુઃ ઈન્દ્રિય, આયુષ્ય, શ્વાસોશ્વાસ, કાયબળ, વચનકાળ ૮, યોનિ-બે લાખ.

૧૦. પ્રથમ નરકના જીવો

શરીરની ઉંચાઈ- ૭૫૫ ધનુષ અને ૬ અંગુલ, આયુષ્ય-એક સાગરોપમ, સ્વકાયસ્થિતિ-નથી, પ્રાણ-પાંચેય ઈન્દ્રિયો, આયુષ્ય, શ્વાસોશ્વાસ, ત્રણ બળ ૧૦, યોનિ-સાતેય નરકની ભેગી ચાર લાખ.

૧૧. બીજી નરકના જીવો

શરીરની ઉંચાઈ- ૧૫૫ ધનુષ અને ૧૨ અંગુલ, આયુષ્ય-ત્રણ સાગરોપમ, સ્વકાયસ્થિતિ-નથી, પ્રાણ- ૫ ઈન્દ્રિય, આયુષ્ય, શ્વાસોશ્વાસ, ત્રણેય બળ ૧૦.

૧૨. ત્રીજી નરકના જીવો

શરીરની ઉંચાઈ- ૩૧૫ ધનુષ, આયુષ્ય-સાત સાગરોપમ, સ્વકાયસ્થિતિ-નથી, પ્રાણ-૫ ઈન્દ્રિય, આયુષ્ય, શ્વાસોશ્વાસ, ત્રણેય બળ ૧૦.

૧૩. ચોથી નરકના જીવો

શરીરની ઉંચાઈ-૬૨૫ ધનુષ, આયુષ્ય-૧૦ સાગરોપમ, સ્વકાયસ્થિતિ- નથી, પ્રાણ- ૫ ઈન્દ્રિય, આયુષ્ય, શ્વાસોશ્વાસ, ત્રણેય બળ ૧૦.

૧૪. પાંચમી નરકના જીવો

શરીરની ઉંચાઈ-૧૨૫ ધનુષ, આયુષ્ય-૧૭ સાગરોપમ, સ્વકાયસ્થિતિ- નથી, પ્રાણ- ૫ ઈન્દ્રિય, આયુષ્ય, શ્વાસોશ્વાસ, ત્રણેય બળ ૧૦.

૧૫. છઠી નરકના જીવો

શરીરની ઉંચાઈ-૨૫૦ ધનુષ, આયુષ્ય-૨૨ સાગરોપમ, સ્વકાયસ્થિતિ- નથી, પ્રાણ- ૫ ઈન્દ્રિય, આયુષ્ય, શ્વાસોશ્વાસ, ત્રણેય બળ ૧૦.

૧૬. સાતમી નરકના જીવો

શરીરની ઉંચાઈ-૫૦૦ ધનુષ, આયુષ્ય-૩૩ સાગરોપમ, સ્વકાયસ્થિતિ- નથી, પ્રાણ- ૫ ઈન્દ્રિય, આયુષ્ય, શ્વાસોશ્વાસ, ત્રણેય બળ ૧૦.

૧૭. ગર્ભજ જલચર

શરીરની ઉંચાઈ-એક હજાર યોજન, આયુષ્ય-કોડ પૂર્વ વર્ષ, સ્વકાયસ્થિતિ- સાત-આઠ ભવ, પ્રાણ- ૫ ઈન્દ્રિય, આયુષ્ય, શ્વાસોશ્વાસ, ત્રણેય બળ ૧૦, યોનિ- સર્વ તિર્થંચ પંચેન્દ્રિયોની મળીને ચાર લાખ સમજવી.

૧૮. ગર્ભજ સ્થલચર (ત્રણ ભેદ)

૧-ચતુષ્પદ

શરીરની ઉંચાઈ-છ ગાઉ, આયુષ્ય-ત્રણ પલ્યોપમ, સ્વકાયસ્થિતિ- સાત-આઠ ભવ, પ્રાણ- ૫ ઈન્દ્રિય, આયુષ્ય, શ્વાસોશ્વાસ, ત્રણેય બળ ૧૦,

૨. ગર્ભજ ભુજપરિસર્પ

શરીરની ઉંચાઈ-બે થી નવ ગાઉ (ગાઉપૃથક્ત્વ), આયુષ્ય-કોડ પૂર્વ વર્ષ, સ્વકાયસ્થિતિ- સાત-આઠ ભવ, પ્રાણ- ૫ ઈન્દ્રિય, આયુષ્ય, શ્વાસોશ્વાસ, ત્રણેય બળ ૧૦,

૩. ગર્ભજ ઉર:પરિસર્પ

શરીરની ઉંચાઈ-એક હજાર યોજન, આયુષ્ય-કોડ પૂર્વ વર્ષ, સ્વકાયસ્થિતિ- સાત-આઠ ભવ, પ્રાણ- ૫ ઈન્દ્રિય, આયુષ્ય, શ્વાસોશ્વાસ, ત્રણેય બળ ૧૦,

૧૯. ગર્ભજ ખેચર

શરીરની ઉંચાઈ-બે થી નવ ધનુષ્ય, આયુષ્ય-પલ્યોપમનો અસંખ્યાતો ભાગ, સ્વકાયસ્થિતિ- સાત-આઠ ભવ, પ્રાણ- ૫ ઈન્દ્રિય, આયુષ્ય, શ્વાસોશ્વાસ, ત્રણેય બળ ૧૦,

૨૦. સંમૂર્ચિશ્રમ જલચર

શરીરની ઉંચાઈ-એક હજાર યોજન, આયુષ્ય-કોડ પૂર્વ વર્ષ, સ્વકાયસ્થિતિ- સાત-આઠ ભવ, પ્રાણ- ૫ ઈન્દ્રિય, કાયબળ, વચનબળ, શ્વાસોશ્વાસ, આયુષ્ય કુલ ૯,

૨૧. સંમૂર્ચિશ્રમ સ્થલચર (ત્રણ ભેદ)

૧. ચતુષ્પદ

શરીરની ઉંચાઈ-બે થી નવ ગાઉ, ગાઉપૃથક્ત્વ, આયુષ્ય- ૮૪૦૦૦ વર્ષ, સ્વકાયસ્થિતિ- સાત-આઠ ભવ, પ્રાણ- ૫ ઈન્દ્રિય, કાયબળ અને વચનબળ, શ્વાસોશ્વાસ, આયુષ્ય કુલ ૯,

૨. ભુજપરિસર્પ

શરીરની ઉંચાઈ-બે થી નવ ધનુષ, ધનુષપૃથક્ત્વ, આયુષ્ય-૪૨૦૦૦ વર્ષ, સ્વકાયસ્થિતિ- સાત-આઠ ભવ, પ્રાણ- ૫ ઈન્દ્રિય, કાયબળ અને વચનબળ, શ્વાસોશ્વાસ, આયુષ્ય કુલ ૯,

૩. ઉર:પરિસર્પ

શરીરની ઉંચાઈ-બે થી નવ યોજન, યોજન પૃથક્ત્વ, આયુષ્ય-૫૩૦૦૦ વર્ષ, સ્વકાયસ્થિતિ- સાત-આઠ ભવ, પ્રાણ- ૫ ઈન્દ્રિય, કાયબળ અને વચનબળ, શ્વાસોશ્વાસ, આયુષ્ય કુલ ૯,

૨૨. સંમૂર્ચિશ્રમ ખેચર

શરીરની ઉંચાઈ-બે થી નવ ધનુષ્ય, ધનુષ્ય પૃથક્ત્વ, આયુષ્ય-૭૨૦૦૦ વર્ષ, સ્વકાયસ્થિતિ- સાત-આઠ ભવ, પ્રાણ- ૫ ઈન્દ્રિય, કાયબળ અને વચનબળ, શ્વાસોશ્વાસ, આયુષ્ય કુલ ૯,

૨૩. ગર્ભજ મનુષ્ય

શરીરની ઉંચાઈ-ત્રણ ગાઉ, આયુષ્ય-ત્રણ પલ્યોપમ, સ્વકાયસ્થિતિ- સાત-આઠ ભવ, પ્રાણ- દશ, યોનિ- સર્વ મનુષ્યોની ચૌદ લાખ.

૨૪. સંમૂર્ચિશ્રમ મનુષ્ય

શરીરની ઉંચાઈ- અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ, આયુષ્ય- અંતર્મુહૂર્ત, સ્વકાયસ્થિતિ- સાત ભવ, પ્રાણ- મન વિના નવ, યોનિ- સર્વમનુષ્યોની ચૌદ લાખ.

૨૫. ભવનપતિ દેવો

શરીરની ઉંચાઈ- દરેકની સાત હાથ, આયુષ્ય-અસુરકુમાર નિકાયના દેવોનું એક સાગરોપમથી અધિક, બાકીના નવ નિકાયના દેવોનું કાંઈક ઉણુ બે પલ્યોપમ, સ્વકાયસ્થિતિ- નથી. પ્રાણ- ૧૦, યોનિ- સર્વ દેવોની મળીને ચાર લાખ.

૨૬. વ્યંતર દેવો

શરીરની ઉંચાઈ- સાત હાથ, આયુષ્ય- એક પલ્યોપમ, સ્વકાયસ્થિતિ- નથી, પ્રાણ- ૬૧,

૨૭. જ્યોતિષી દેવો

શરીરની ઉંચાઈ- સાત હાથ, આયુષ્ય- ચંદ્રમાનું એક પલ્યોપમ અને એક લાખ વર્ષ, સૂર્યનું- એક પલ્યોપમ અને એક હજાર વર્ષ, ગ્રહનું- એક પલ્યોપમ, નક્ષત્રનું-અર્ધ પલ્યોપમ, તારાનું- ૧ પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ, સ્વકાયસ્થિતિ- નથી, પ્રાણ- ૧૦,

૨૮. સૌધર્મ દેવલોકના દેવો

શરીરની ઉંચાઈ-સાત હાથ, આયુષ્ય- બે સાગરોપમ, સ્વકાયસ્થિતિ- નથી, પ્રાણ- ૧૦,

૨૯. ઈશાન દેવલોકના દેવો

શરીરની ઉંચાઈ-સાત હાથ, આયુષ્ય- બે સાગરોપમથી અધિક, સ્વકાયસ્થિતિ- નથી, પ્રાણ- ૧૦,

૩૦. સનત્કુમાર દેવલોકના દેવો

શરીરની ઉંચાઈ-છ હાથ, આયુષ્ય- સાત સાગરોપમ,

સ્વકાયસ્થિતિ- નથી, પ્રાણ- ૧૦,

૩૧. માહેન્દ્ર દેવલોકના દેવો

શરીરની ઉંચાઈ- છ હાથ, આયુષ્ય- સાત સાગરોપમથી
અધિક, સ્વકાયસ્થિતિ- નથી, પ્રાણ- ૧૦,

૩૨. બ્રહ્મલોક દેવલોકના દેવો

શરીરની ઉંચાઈ- પાંચ હાથ, આયુષ્ય- દશ સાગરોપમ,
સ્વકાયસ્થિતિ- નથી, પ્રાણ- ૧૦,

૩૩. લાંતક દેવલોકના દેવો

શરીરની ઉંચાઈ- પાંચ હાથ, આયુષ્ય- ચૌદ સાગરોપમ,
સ્વકાયસ્થિતિ- નથી, પ્રાણ- ૧૦,

૩૪. મહાશુક દેવલોકના દેવો

શરીરની ઉંચાઈ- ચાર હાથ, આયુષ્ય- સત્તર સાગરોપમ,
સ્વકાયસ્થિતિ- નથી, પ્રાણ- ૧૦,

૩૫. સહસ્રાર દેવલોકના દેવો

શરીરની ઉંચાઈ- ચાર હાથ, આયુષ્ય- અઠાર સાગરોપમ,
સ્વકાયસ્થિતિ- નથી. પ્રાણ- ૧૦,

૩૬. આનત દેવલોકના દેવો

શરીરની ઉંચાઈ- ત્રણ હાથ, આયુષ્ય- ઓગણીસ
સાગરોપમ, સ્વકાયસ્થિતિ- નથી, પ્રાણ- ૧૦,

૩૭. પ્રાણત દેવલોકના દેવો

શરીરની ઉંચાઈ- ત્રણ હાથ, આયુષ્ય- ૨૦ સાગરોપમ,

સ્વકાયસ્થિતિ- નથી, પ્રાણ- ૧૦,

૩૮. આરણ દેવલોકના દેવો

શરીરની ઉંચાઈ- ત્રણ હાથ, આયુષ્ય- ૨૧ સાગરોપમ,
સ્વકાયસ્થિતિ- નથી, પ્રાણ- ૧૦,

૩૯. અચ્યુત દેવલોકના દેવો

શરીરની ઉંચાઈ- ત્રણ હાથ, આયુષ્ય- ૨૨ સાગરોપમ,
સ્વકાયસ્થિતિ- નથી, પ્રાણ- ૧૦,

૪૦. નવ ઐવેયકના દેવો

શરીરની ઉંચાઈ- બે હાથ, આયુષ્ય-નીચે પ્રમાણે

૧ લા ઐવેયકે ૨૩ સાગરોપમ	છઠ્ઠા ઐવેયકે ૨૮ સાગરોપમ
૨ જા ઐવેયકે ૨૪ સાગરોપમ	૭ મા ઐવેયકે ૨૯ સાગરોપમ
૩ જા ઐવેયકે ૨૫ સાગરોપમ	૮ મા ઐવેયકે ૩૦ સાગરોપમ
૪ થા ઐવેયકે ૨૬ સાગરોપમ	૯ મા ઐવેયકે ૩૧ સાગરોપમ
૫ મા ઐવેયકે ૨૭ સાગરોપમ	

સ્વકાયસ્થિતિ- નથી, પ્રાણ-૧૦,

૪૧. પાંચ અનુત્તર વિમાનના દેવો

શરીરની ઉંચાઈ- એક હાથ, આયુષ્ય- વિજય, વૈજયંત, જયંત અને અપરાજિત એ ચાર વિમાનના દેવતાઓનું ૩૧ થી ૩૩ સાગરોપમ, સર્વાર્થ સિદ્ધવિમાને-૩૩ સાગરોપમ, સ્વકાયસ્થિતિ- નથી. પ્રાણ- ૧૦. યોનિ- સર્વ દેવોની મળીને ચાર લાખ.

કેટલાક પર્યાયવાચી શબ્દો

પુઢવી, પુઢવિ-પૃથ્વી, પૃથ્વીકાય.
 જલ, ઉદગ, આઉ- પાણી,
 અપ્કાય.
 વાઉ, વાયુ- વાયુ, વાઉકાય.
 જલણ-અગણિ, તેઉ- અગ્નિ,
 અગ્નિકાય, તેઉકાય.
 સાહારણ, અનંતકાય-સાધારણ
 વનસ્પતિકાય.
 ભેય, વિગપ્- ભેદ, વિકલ્પ
 પ્રકાર
 પત્તેય, પત્તેયતરુ-પત્તેય-
 રુકખ=તરુગણ-પ્રત્યેક વન-
 સ્પતિ કાય.
 સમાસ, સંખેવ-ટુંકાણ, સંક્ષેપ.
 સંખિત્તો- ટુંકાવેલ.
 નેયા, નાયવ્વા, બોધવ્વા,
 મુણેયવ્વા-જાણવા, જાણવા
 યોગ્ય
 ઈચ્ચાઈ, ઈચ્ચાઈણો-ઈત્યાદિ છે.
 હુંતિ, હવંતિ- હોય છે.
 હોઈ, હવઈ - હોય છે.

આઈ, આઈઆ, પમુહ-વગેરે.
 જિણિંદાગમ-શ્રી જિનેશ્વર
 પ્રભુના આગમ.
 સુઅ, સુત-સૂગ, સિદ્ધાંત,
 આગમો.
 આઉ, ઈઈ, આઉસ-આયુષ્ય.
 અણેગા, અણેગે-અનેક.
 સરીર ઓગાહણા ઉચ્ચત્તં દેહ-
 શરીર, શરીરની ઉંચાઈ
 નેરઈય નારય-નારક જીવો.
 તિરિય તિરિકખ તિરિ-તિર્યચ
 જીવો.
 મણુસ્સ, મણુઅ-મનુષ્ય જીવો.
 દેવ, સુર-દેવો.
 સંમૂર્ચિમ-સંમૂર્ચિમ જન્મવાળા.
 ગબ્ભય-ગર્ભથી જન્મવાળા.
 જીવ, જીઅ-જીવ.
 ભણિયા, સમકૂખાયા-કહેલા
 છે.
 પમાણ, માણ, મિત્ત-પ્રમાણ,
 માપ.

પરમ, ઉક્કોસ, ઉક્કિટ્ટ-
 વધારેમાં વધારે, ઉત્કૃષ્ટ.
 નવરં, તુ ઉ, પુણ-પરંતુ.
 અણુક્રમસો, કમેણ-અનુક્રમે.
 ઉણ, હીણ-ઓછું.
 જહત્ત-ઓછામાં ઓછું.
 પલિય, પલિયોવમ-પલ્યોપમ.
 જિયંતિ- જીવે છે.
 પુણ ય અ ચ-વળી, અને.
 ઈત્થ-અહીં.
 વિસેસ-વિશેષ, વધારે.
 વિસેસ સુત્ત-મોટા સૂત્રો.
 વિગલ, વિગલિંદિય-(પાંચથી
 ઓછી ઈન્દ્રિયવાળા) બેઈ-
 ન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચઉરિ-
 ન્દ્રિય.

ભવ-સંસાર, અવતાર, જિંદગી.
 ઈયર- પ્રથમ કરતાં જુદું, બીજું.
 સંપિંડિઅ-એકઠું કરેલ, સરવાળો
 ગહણ- ગુંચવણવાળું.
 ભીમ, ભીસણ-ભયંકર.
 રૂદ્ધ-ગંભીર, ન સમજી શકાય
 તેવો.
 નર-લોઅ-મનુષ્યો જેમાં રહે છે
 તે ક્ષેત્ર, અઢીઢીપ.
 ખેયર, પક્ખિ, ખયર-ખેયર પક્ષી
 જલયર, જલચારી-જલચર.
 લોઅ, લોગ-લોક.
 ઉરગા, ઉરપરિસપ્પા-ઉરપરિ-
 સર્પ.
 ભુચારી, ભુચગા ભુચપરિ-સપ્પા,-
 ભુજપરિસર્પ.

સૂચના:- (૧) મૂળ ગાથાઓથી માંડીને અહીં સુધીનો ભાગ મોઢે
 કરવાથી અને વારંવાર યાદ કરવાથી આગળ ઘણી
 સરળતા થશે. અથવા આગળ નહી જાણવું હોય તેને
 પણ ટુંકમાં મુદ્દાસર જીવવિચારમાં પ્રવેશ થઈ શકશે.
 (૨) પાંચ દ્વારોની હકીકત જુદી જુદી ત્રણ રીતે બરાબર
 પાકી થવા આપેલી છે.

સંબંધ

૧. આ જગતમાં આપણે જ્યાં જ્યાં નજર નાંખીશું, ત્યાં ત્યાં દરેક ઠેકાણે આપણને બે જાતના પદાર્થો જોવામાં આવે છે.

(૧) તેમાંના-કેટલાક કોઈ એક ઠેકાણે પડ્યા રહેલા જણાશે. એમાંનાં કેટલાક પૃથ્વી વગેરે રૂપે સજીવ છે, ને ટેબલ, ખુરશી જેવા નિર્માણ કરાયેલા પદાર્થો જડ છે.

(૨) અને કેટલાક હરતા-ફરતા, કામ કરતા, ખાતા-પીતા, શ્વાસ લેતા, ઉઠતા-બેસતા જોવામાં આવે છે. આ બધા તો સજીવ જ છે, તેથી જીવરૂપે ઓળખી શકાશે.

૨. આ પ્રકરણમાં એ જીવતા પદાર્થો કેવા અને કેટલા છે ? તેનું ટુંકમાં જ્ઞાન આપવાનું છે.

જીવોનું જ્ઞાન કરવાની જરૂર એટલા જ માટે છે, કે જીવોને સુખ-દુઃખ થાય છે. આપણે પણ જીવો છીએ, કારણ કે આપણને પણ સુખ-દુઃખ થાય છે.

એક જીવ તરફથી પણ બીજા જીવને સુખ-દુઃખ થાય છે કેમકે દરેક જીવને ઓછી-વધતી લાગણીઓ હોય છે.

દુઃખ આપનારને સામું દુઃખ આપવાની લાગણી થાય છે, એટલું જ નહીં, પરંતુ બીજા જીવોને દુઃખ આપવાના પ્રયત્નો પણ કરતા જીવો જોવામાં આવે છે. પરસ્પર વેરભાવ આમ વધે છે.

૩. દરેક જીવનું જીવન એવું હોવું જોઈએ કે- જેથી કોઈની સાથે વેર ભાવ ન વધે અને કોઈને કે પોતાને દુઃખ ન થાય. કોઈની હિંસા ન થાય, એવી રીતે સંયમપૂર્વક રહેવું જોઈએ.

દુઃખ નહીં આપનારા જ દુઃખ ન ભોગવનારા જીવો તરીકે જગતમાં સારા અને સુખી ગણાય છે. સુખી થવાની ઈચ્છા દરેકને હોય છે.

૪. આ જગતમાં દુઃખના અનેક કારણોમાંનું મુખ્યમાં મુખ્ય કોઈ પણ કારણ હોય તો તે હિંસા જ છે. તે જ બધા દુઃખનું ઊંડામાં ઊંડું મૂળ છે. એજ પ્રમાણે દુઃખમાંથી છુટવાના સાધનોમાં મુખ્યમાં મુખ્ય કોઈ પણ સાધન હોય તો તે- અહિંસા જ છે. તે જ સર્વ સુખનું ઊંડામાં ઊંડું મૂળ છે, આ સિદ્ધાંતમાં કોઈનો પણ મતભેદ પડે તેમ નથી.
૫. જૈન ધર્મની બધી ક્રિયાઓ સીધી કે આડકતરી રીતે અહિંસાને જીવનમાં ઉતારવાની સાધનાના પ્રયોગો જ છે. તેથી જ અહિંસા એ જૈનધર્મનો મુખ્ય આધાર સ્થંભ છે, પ્રાણ છે.

અથવા જેમ તલમાં તેલ, દૂધમાં ધી તેમ સર્વ આચારોમાં ગુંથાઈ ગયેલું-સર્વ આચારોનું મુખ્ય તત્ત્વ અહિંસા છે.

ધર્મની માતા અહિંસા છે, અહિંસા ધર્મસ્ય જનની । અહિંસા લક્ષણો ધમ્મો । ધર્મનું લક્ષણ અહિંસા છે.

બધાં આચારો, બધી નીતિઓ અને બધા સદાચારો તેમાં સમાય છે, બધા તેનાથી જ શોભે છે અને ખીલે છે. તેના વિના બીજા બધા નકામાં છે.

માટે, જૈન બાળકે કે મોટાએ સૌથી પહેલાં અહિંસાને જ પોતાના જીવનમાં અવશ્ય આચરવાની હોય છે. તેથી બાલ્ય અવસ્થાથી જ અહિંસાના સંસ્કારો અને ટેવ કેળવવા જોઈએ.

એ ટેવ કેળવવી હોય, અથવા એ ટેવ કેળવવાની ઈચ્છા હોય, તો પણ જીવોના સ્વરૂપનું જ્ઞાન મેળવે, તો જ તે વધારે સારી રીતે અહિંસા પાળી શકે.

૬. અહિંસાને અમલમાં મૂકવાના અમોઘ સાધનરૂપ, અહિંસાને જીવનમાં ઉતારવાના અપૂર્વ પ્રયોગરૂપ, અનેક પ્રકારના પાત્ર જીવોને ઉદ્દેશીને, જુદા જુદા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના ભેદોવાળી જૈન આચારની અનેક ક્રિયાઓ છે. તે સર્વ ક્રિયાઓના કેન્દ્રરૂપ શ્રી પ્રતિક્રમણાદિક આવશ્યક ક્રિયાઓ છે. કારણ કે તે સર્વ સદાચારોનું ઊંડું, વ્યવહારુ, વ્યાપક અને મજબૂત મૂળ છે. તેથી સૌથી પ્રથમ રોજના આચાર માટેના સૂત્રોનો અભ્યાસ કર્યા પછી તરત જ અભ્યાસક્રમમાં પૂર્વાચાર્યોએ જીવવિચાર પ્રકરણને સ્થાન આપેલું છે. તે તદ્દન વ્યાજબી જ છે.

૭. નવતત્ત્વ વગેરે વિશ્વવિજ્ઞાનના અને બીજા તત્ત્વજ્ઞાનના પુસ્તકોને બદલે, તેના એક અંગ તરીકેના માત્ર જીવતત્ત્વ વિષે પહેલું જાણવાની જરૂર, જીવનને દયા તરફ વિશેષ

દ્રઢ કરવાના ઉદ્દેશથી જ છે.

પવિત્ર જીવનનો મુખ્ય પાયો દયા છે. તે દ્રઢ થયા પછી જેમ જેમ વિશેષ તત્ત્વો જાણવાની ઈચ્છા વધતી જાય, તેમ તેમ વિશેષ જ્ઞાન મેળવવા બીજા પુષ્કળ સાધનો ગોઠવવામાં આવ્યા છે. માટે પ્રતિક્રમણ સૂત્રોના અભ્યાસ પછી જીવવિચાર પ્રકરણનો અભ્યાસ કરાવવાની પૂર્વાચાર્યોની ગોઠવણ બરાબર છે.

૮. આ ઉપરથી એવી પણ જૈન શૈલી સમજાય છે, કે —

“મહાપુરુષોએ બતાવેલી શુદ્ધ આચારની ટેવ તો પહેલેથી જ જાણતાં અજાણતાં પણ કેળવવી જોઈએ. અને સાથે સાથે તેના વિષેનો બોધ પણ મેળવતા જવો જોઈએ.”

જૈનધર્મી જીવો માટે તો “સમ્યગ્ જાણો ને આચરો” એ સમ્યગ્ ઉપદેશ છે.

મહાપુરુષોએ ગોઠવેલા આચારો કુશળ વૈદ્યોએ ગોઠવેલી ઔષધોની ગોળીઓ જેવા છે. જે ઉચિત માત્રામાં જરૂરિયાત પ્રમાણે નાના બાળકને પણ આપી શકાય છે.

તે દવાનાં તત્ત્વો વિષે જો કે તે બાળક અજાણ હોય છે, છતાં તેનાથી ફાયદો અવશ્ય મેળવી શકે છે. “સદાચારને સારો માનીને કોઈ ને કોઈ રીતે પણ તેના આચરણમાં ગર્ભિત રીતે સમ્યગ્જ્ઞાન આવી જ જાય છે” એવી સામાન્ય સાચી સમજથી આચરણ શરૂ કરી સાથે સાથે વિશેષ સમજ મેળવવા પ્રયાસો કરવા યોગ્ય છે.

જીવ વિષેના વિચારો શ્રી જીવાભિગમ-સૂત્ર, શ્રી પન્નવણાસૂત્ર તથા શ્રી ભગવતીસૂત્ર વગેરે અનેક પૂજ્ય આગમ ગ્રંથોમાં અને પંચસંગ્રહ, કર્મગ્રંથાદિક મોટા મોટા પ્રકરણ ગ્રંથોમાં ઘણા જ વિસ્તારથી આપવામાં આવેલા છે. પરંતુ સામાન્ય બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો શરૂઆતમાં તે સમજી શકે નહીં, માટે પૂર્વના ઘણા ઉપકારી આચાર્ય મહારાજાઓએ ટુંકામાં જીવનું સ્વરૂપ બતાવનારા ઘણા પ્રકરણો રચ્યાં છે. તેમાંનું શ્રી શાન્તિસૂરીશ્વરજી મહારાજનું રચેલું આ જીવવિચાર પ્રકરણ હાલમાં વિશેષ પ્રચલિત છે.

તેનો સારી રીતે અભ્યાસ કરી, બની શકે તો સર્વ જીવોની સંપૂર્ણ રક્ષા કરવા; તેમ ન બને તો, નિરપરાધી ત્રસ જીવોની રક્ષા કરવા, સ્થાવર જીવોની જયણા પાળવા દરરોજ ઉદમવંત રહેવું જોઈએ.

આગળ ઉપર ગ્રંથકાર આચાર્ય ભગવંતશ્રીએ પણ કરેહ મો ઉજ્જમં ધમ્મે । (૫૦) “હે ભવ્ય લોકો ! ધર્મમાં ઉદમ કરો” એ પ્રમાણે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ધર્મમાં ઉદમ કરવાની ભલામણ કરી છે. ધર્મમાં ઉદમ કરવો, એ દરેકની સામાન્ય ફરજ છે, આ જીવવિચારનું જ્ઞાન તેમાં વિશેષ મદદ આપશે. જીવવિચાર ભણ્યા પછી તો વધારે સારી રીતે ધર્મમાં ઉદમ કરવો એ જીવવિચાર ભણવાનું ફળ છે.

જીવવિચાર (ભાગ ૧ લો)

મંગલાચરણ, વિષય, સંબંધ, પ્રયોજન અને અધિકારીઓ.

ભુવણ-પર્દવં વીરં, નમિઝુણ ભણામિ અબુહ-બોહત્થં ।
 જીવ-સરૂવં કિંચિવિ, જહ ભણિયં પુવ્વ-સૂરીહિં ॥ ૧ ॥
 અન્વયઃ ભુવણ-પર્દવં વીરં, નમિઝુણ, જહ પુવ્વ-સૂરીહિં ભણિયં ।
 (તહ) કિંચિવિ-જીવ સરૂવં, અબુહ-બોહત્થં ભણામિ. ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ

ભુવણ-ત્રણ લોક, પર્દવં- દીવો, ભુવણ-પર્દવં- ભુવનમાં દીપક સમાન, વીરં-મહાવીર સ્વામીને, નમિઝીણ- નમસ્કાર કરીને. જહ- જેમ, પુવ્વ- પૂર્વના, સૂરિ-આચાર્ય, પુવ્વસૂરીહિં- પૂર્વના આચાર્યોએ, ભણિયં-કહ્યું છે. કિંચિવિ-કાંઈક, જીવ-જીવ. સરૂવં-સ્વરૂપ. જીવસરૂવં-જીવનું સ્વરૂપ. ભણામિ-કહું છું, કહેવાનો છું. ૧.

ગાથાર્થ

ભુવનમાં દીપક સમાન શ્રી મહાવીર સ્વામીને નમસ્કાર કરી, પૂર્વના આચાર્યોએ જેમ કહ્યું છે, (તેમ) જીવોનું કાંઈક સ્વરૂપ- અજ્ઞાની જીવોને સમજાવવા કહું છું. ૧.

સામાન્ય વિવેચન

આ ગાથામાં મુખ્યપણે મંગલાચરણ, વિષય, સંબંધ, પ્રયોજન અને અધિકારી એ પાંચ હકીકતો જણાવી છે.

૧. ભુવનમાં દીપક સમાન શ્રી મહાવીર સ્વામીને નમસ્કાર

કરીને એ પદોથી મંગલાચરણ જણાવ્યું છે. મંગલાચરણ કરવાથી ગ્રંથ રચનાર, ભણનાર તથા ભણાવનારનાં વિઘ્નો દૂર થાય છે. વિઘ્નો દૂર કરવા માટે હૃદયના ભાવથી કરેલું ને તેથી ભાવમંગલ પ્રકરણની શરૂઆતમાં મંગલાચરણ કરવાના શિષ્ટ પુરુષોના આચારની પ્રવૃત્તિ શિષ્યોમાં પણ ચાલુ રહેવી જોઈએ, એમ સમજાવવા માટે ગાથારૂપે લખવામાં આવેલું છે.

૨. જીવનું કાંઈક સ્વરૂપ- એ પદોથી આ પ્રકરણમાં જેનો વિચાર કરવાનો છે, તે વિષય જણાવ્યો છે.

૩. જેમ પૂર્વના આચાર્યોએ કહ્યું છે, તેમ-આ પદોથી, માત્ર પોતાના મનની કલ્પનાથી ન કહેતાં “પૂર્વના આચાર્યોએ જેમ કહ્યું છે, અને પોતાને પણ આચાર્ય પરંપરાએ પોતાના ગુરુ મારફત જે પ્રમાણે જીવના સ્વરૂપનું જ્ઞાન મળ્યું છે.” તે પ્રમાણે કહેવાનું છે. એથી પ્રકરણનો ગુરુ પરંપરાનો સંબંધ જણાવાયો છે.

૪. અજ્ઞાન જીવોને સમજાવવા - એ પદોથી આ પ્રકરણ રચવાનું પ્રયોજન જણાવ્યું છે. બીજા મોટા ગ્રંથોમાંથી અજ્ઞાન જીવો સમજી ન શકે, માટે આ નાનું પ્રકરણ રચ્યું છે.

૫. અજ્ઞાન જીવોને-આ પદોથી, જૈનધર્મ ઉપર શ્રદ્ધાવાળા હોય, જીવવિચારથી અજાણ છતાં જીવવિચાર જાણવાની ઈચ્છાવાળા હોય, તેવા જીવો આ પ્રકરણ ભણવાના અધિકારી હોવાનું સૂચવ્યું છે.

જીવ અને આત્મા શબ્દો-આ બન્નેય શબ્દો એક જ અર્થવાળા હોવા છતાં, તેનો વપરાશ સામાન્ય રીતે જુદી જુદી રીતે કરવામાં આવે છે. તે ઉપર ખાસ ખ્યાલ રાખવો.

કીડી વગેરેના કે આપણા શરીરમાં રહેલો શુદ્ધ જીવ પદાર્થ જ્યાં સમજાવ્યો હશે, ત્યાં આત્મા શબ્દ વાપરીશું. અને આત્મા-સહિત શરીરધારી વિષે વાત કરવાની હશે, ત્યાં જીવ શબ્દ વાપરીશું.

આ ઉપરથી આત્માના જ્ઞાનાદિક ગુણો વિષે વિચાર કરવો તે આત્મ-સ્વરૂપના, ચિંતન-સમજણ ગણાય છે.

પૃથ્વીકાયાદિક ભેદો, શરીર, અવગાહના વગેરે વિષે વિચાર કરવો તે જીવ-સ્વરૂપ સમજવું ગણાય છે. આ પ્રકરણમાં ખાસ કરીને જીવનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવેલું છે.

જો કે - ખરી રીતે શરીરમાં રહેલો આત્મા પદાર્થ જીવ છે. તો પણ આત્મા-સહિત શરીરને પણ વ્યવહારથી જીવ કહેવામાં આવે છે. આત્મા મરતો નથી. ચેતન વગરના એકલા જડ શરીરના મરણનો પણ સંભવ નથી. તો પણ “કીડી મરી ગઈ” એવો વ્યવહાર લોકમાં પ્રવર્તે છે, તે આત્મા સહિત કીડીના આકારના શરીરને જીવ ગણીને શરીર અને આત્માને જુદા થવાની ક્રિયાને મરણ ગણીને કીડીના મરણનો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે.

તમારા આખા શરીરમાં આત્મા ફેલાઈને રહેલો છે. પરંતુ તમારા વાળ, નખના કાળા ભાગ, દાંતની અણીઓ વગેરેમાં આત્મા નથી. એટલે તે કાપતાં તમને દુઃખ થતું નથી. તેમજ નાક, કાન, મોઢું, પેટ વગેરેના પોલાણોમાં પણ આત્મા નથી, બાકી શરીરના સર્વ ઠેકાણે છે. માટે તમે જીવ છો. તે પ્રમાણે બીજા અનંત જીવો છે. ઝાડો વગેરે પાણીથી ભૂખ મટાડે છે, તેથી તે પણ

જીવો છે; તે પ્રમાણે ખાતાં-પીતાં, જતાં-આવતાં, રોતાં-બોલતાં, નાસતાં-ભાગતાં ઘણા જીવો જોવામાં આવે છે. જે શરીરમાં ચેતના હોવાનું જાણવામાં આવે, તેને જીવ ગણવા. ૧.

જીવોના મુખ્ય બે ભેદો

તેમાં - સંસારી જીવોના બે ભેદો.

તેમાં - સ્થાવર જીવોના પાંચ ભેદો

જીવા મુક્તા સંસારિણો ય, તસ થાવરા ય સંસારી ।

પુઢવી-જલ-જલણ-વાડ-વણસ્સઈ થાવરા નેયા ॥ ૨ ॥

અન્વયઃ મુક્તા સંસારિણો ય જીવા, તસ થાવરા ય સંસારી ।

પુઢવી-જલ-જલણ-વાડ-વણસ્સઈ થાવરા નેયા. ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ

મુક્તા- મોક્ષમાં ગયેલા, ય - અને, સંસારિણો-સંસારમાં ફરતા, જીવા-જીવો, તસ-તસ, થાવર-સ્થાવર, સંસારી-સંસારી, પુઢવી-પૃથ્વી. જલ-પાણી, જલણ-અગ્નિ, વાઉ-વાયુ, વણસ્સઈ-વનસ્પતિ, પુઢવી-જલ-જલણ-વાઉવણસ્સઈ-પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ, નેયા- જાણવા.૨.

ગાથાર્થ

મોક્ષમાં ગયેલા અને સંસારી-સંસારમાં ફરતા જીવો(છે.) તસ અને સ્થાવર સંસારી (જીવો છે.) પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ સ્થાવરો જાણવા. ૨.

સામાન્ય વિવેચન

જૈનશાસ્ત્રોમાં જુદી જુદી અનેક અપેક્ષાએ જીવોના અનેક પ્રકારે ભેદો પાડેલા છે. (જુઓ વિશેષ વિવેચન) પરંતુ શરૂઆતમાં બાળ જીવોને સમજાવવા આ પ્રકરણની આ ગાથામાં જીવોના મુક્ત અને સંસારી એ બે ભેદ પાડી બતાવ્યા છે.

તેમાંથી પણ સંસારી જીવોના ત્રસ અને સ્થાવર એ બે મુખ્ય ભેદ પાડી બતાવ્યા છે.

તેમાંના સ્થાવર જીવોના પાંચ ભેદો પાડી બતાવ્યા છે.

મોક્ષમાં ગયેલા અને ત્રસ જીવોનું વિવેચન આગળ ઉપર આવશે.

૧. જીવો- આ જગતમાં નજર કરતાં હાથી, ઘોડા, માણસો, પશુઓ, પક્ષીઓ, કીડી, મંકોડા, વગેરે જંતુઓ તથા અનેક પ્રકારની વનસ્પતિ વગેરે અનેક જીવો જોવામાં આવે છે. તેવા સર્વ જીવો મળીને આ જગતમાં અનંત જીવો છે. તે દરેક જીવોમાં કેટલુંક સરખાપણું અને કેટલુંક જુદાપણું હોય છે. તે સમજાવવા, પ્રથમ તેઓના મુખ્ય ભેદો પાડી બતાવ્યા છે.

સરખાપણાથી જીવોની જાતિઓ ઓળખાય છે. એકેન્દ્રિય વગેરે અને જુદાપણાથી ભેદો પાડી શકાય છે. પશુ, પક્ષી વગેરે.

૨. સંસારી જીવો-જે જીવોને વારંવાર જનમવું અને મરવું પડે છે, તે જીવો સંસારી જીવો કહેવાય છે.

૩. મુક્ત જીવો- જેઓ જનમવા કે મરવાની ઉપાધિમાંથી તદ્દન મુક્ત-દુષ્ટા થયા છે, તે જીવો મુક્ત એટલે મોક્ષમાં ગયેલા

ગણાય છે.

૪. ત્રસ જીવો- સુખ કે દુઃખના સંજોગોમાં પોતાની મરજી પ્રમાણે પાસે આવવા કે નાસી જવા પ્રયત્ન કરી શકે તેવી શક્તિવાળા જીવો ત્રસ સમજવા, કીડી, ગાય, ઘોડા, માણસ વગેરે.

૫. સ્થાવર જીવો- સુખ કે દુઃખના સંજોગોમાં પોતાની મરજી પ્રમાણે ખસી ન શકે, એટલે કે જ્યાં હોય ત્યાં ને ત્યાં જ જેમને પડ્યા રહેવું પડે. તે જીવો સ્થાવર સમજવા. પથરા, ઝાડ, પાણી વગેરે.

૬. પૃથ્વી જીવો અથવા પૃથ્વીકાય જીવો-કીડીના શરીરમાં આત્મા રહેલો છે. જ્યાં સુધી કીડીના શરીરમાં આત્મા હોય ત્યાં સુધી તે કીડીના શરીર સહિત આત્મા કીડી જીવ કહેવાય છે. તેવી રીતે, પૃથ્વી-માટી, પથ્થર વગેરે રૂપે જણાતા શરીરમાં રહેલા આત્માઓ પણ પૃથ્વી જીવ, માટી જીવ, પથ્થર જીવ વગેરે કહેવાય છે. જેમ કીડી એક જાતનો જીવ છે, તે જ પ્રમાણે માટી, પથ્થર વગેરે પણ એક જાતના જીવ છે.

પૃથ્વીકાય-શબ્દના બે અર્થ થઈ શકે છે.

૧. જે જીવની કાયા એટલે શરીર પૃથ્વીરૂપે છે. તે જીવ પૃથ્વીકાય જીવ કહેવાય છે. અથવા-

૨. કાય - એટલે સમૂહ, પૃથ્વીરૂપ શરીરોમાં રહેલા જીવોનો સમૂહ, તે પૃથ્વીકાય. અથવા -

બધા જીવોના સમૂહના મુખ્ય છ સમૂહ-વિભાગ પાડવામાં

આવેલા છે. (૧) પૃથ્વીરૂપે સમૂહ (૨) પાણીરૂપે સમૂહ (૩) અગ્નિરૂપે સમૂહ (૪) વાયુરૂપે સમૂહ (૫) વનસ્પતિરૂપે સમૂહ અને (૬) ત્રસરૂપે સમૂહ.

આ સમૂહો ક્રમશઃ પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, અગ્નિકાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય, અને ત્રસકાય કહેવામાં આવે છે.

એ અપેક્ષાએ કાય શબ્દનો અર્થ સમૂહ કરીને છ કાયો ગણાવેલી છે. તે અપેક્ષાએ પણ પૃથ્વીકાય વગેરે શબ્દો સમજવા.

૭. તે પ્રમાણે પાણીજીવો, અગ્નિજીવો, વાયુજીવો, વનસ્પતિજીવો અથવા અપ્કાય, અગ્નિકાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય જીવો વિષે સમજવું.

૮. કાયોની સંખ્યા-વનસ્પતિકાય નામના જીવના સમૂહમાં અનંત જીવો હોય છે. બાકીનામાં અસંખ્ય અસંખ્ય જીવો હોય છે. મુક્તજીવો અનંત છે. કુલ જીવો અનંત છે.

૯. આપણે નદી કે કુવામાં જે પાણી જોઈએ છીએ, ચૂલામાં કે દીવામાં જે અગ્નિ જોઈએ છીએ, આપણને વાયુનો જે સ્પર્શ થાય છે, તેમજ જે ઝાડ, પાન, ફળ, ફુલ વગેરે જોઈએ છીએ; તે દરેક પણ કીડી, મંકોડા, પશુ, પક્ષીની માફક એક જાતના જીવો છે. કીડી વગેરે ચાલી શકે છે, માટે ત્રસ કહેવાય છે. પૃથ્વી વગેરે ચાલી શકતા નથી, માટે સ્થાવર કહેવાય છે.

ખાણમાંથી તરતના નીકળેલા માટી, પથ્થર તથા પાણી, અંગારા, વાયરો, ઝાડપાન વગેરે પણ સજીવ છે, તેની સાબિતી તથા જીવોના જુદી જુદી રીતે અનેક ભેદો વિષે વિશેષ વિવેચન જુઓ. ૨.

૧. પૃથ્વીકાય જીવો

ફલિહ-મણિરયણ-વિદુમ-હિંગુલ હરિયાલ મણસિલ રસીંદા ।
કણગાઝ-ધાઠુ-સેઢી-વન્નિય-અરણેટ્ટય-પલેવા ॥ ૩ ॥

અબ્મય-તૂરી-ઠસં-મટ્ટી-પાહાણ-જાઈઓળેગા ।
સોવીરંજણ-લુણાઈ પુઢવી-ભેયાઝ ઇચ્ચાઈ ॥ ૪ ॥

અન્વય :

ફલિહ-મણિ-રયણ-વિદુમ-હિંગુલ-હરિયાલ-મણસીલ ।
રસીંદા કણગાઝ-ધાઠુ-સેઢિ-વન્નિય-અરણેટ્ટય-પલેવા ॥ ૩ ॥
અબ્મય-તૂરી-ઠસં અળેગા મટ્ટી-પાહાણ જાઈઓ ।
સોવીરંજણ-લુણાઈ-ઇચ્ચાઈ પુઢવી - ભેયા. ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ

ફલિહ - સ્ફટિક રત્ન, મણિ-મણિ, રયણ -રત્નો, વિદુમ-
પરવાળા, હિંગુલ-હિંગળોક, હરિયાલ-હડતાળ, મણસિલ-
મનશીલ. રસીંદા-પારો, કણગાઈ ધાઠી-સોનું વગેરે ધાતુઓ.
સેઢી-ખડી, વન્નિય-રમચી, અરણેટ્ટય-અરણેટો, પલેવા-પારેવા,
અબ્મય-અબરખ, તૂરી- તેજંતુરી, ઠસં- પારો, અણેગા-અનેક,
મટ્ટી-પાહાણજાઈઓ-માટી અને પત્થરની જાતો, સોવીરંજણ-
સૌવીર-અંજન-સુરમો, લુણાઈ-મીઠું, ઈચ્ચાઈ- ઇત્યાદિ,
પુઢવીભેયા-પૃથ્વીના ભેદો, ઈ-ગાથાના પાઢના અક્ષરો પૂરા કરવા
વપરાયેલ છે. ૩-૪.

ગાથાર્થ

સ્ફટિક, મણિ, રત્ન, પરવાળાં, હિંગળો, હડતાળ, મણસીલ, પારો, સોનું વગેરે ધાતુઓ, ખડી, રમચી, અરણેટ્ટો અને પારેવો, અબરખ, તેજંતુરી, ખારો, માટી અને પથ્થરની અનેક જાતિઓ, સુરમો અને મીઠું વગેરે પૃથ્વી(જીવો)ના ભેદો (છે.) ૩-૪.

સામાન્ય વિવેચન

- સ્ફટિક - આરપાર દેખાય તેવો પારદર્શક કિંમતી પથ્થર છે. આમાંથી માળા અને પ્રતિમાઓ બને છે.
- મણિ- સમુદ્રમાં થાય છે, તે.
- રત્નો- ખાણોમાં કર્કેતન વગેરે અનેક જાતના થાય છે.
- પરવાળા- લાલ રંગના છે. સમુદ્રમાં થાય છે. તેની અનેક ચીજો બને છે. પરવાળાના મોટા મોટા બેટો હોય છે.
- હિંગળો- લાલ રંગના ગાંગડા ગાંધીને ત્યાં મળે છે. તેમાંથી પણ પારો નીકળે છે.
- હડતાળ- ખાણમાંથી નીકળતી એક જાતની પીળા રંગની માટી જેવી ઝેરી વસ્તુ છે. તે ઔષધ તરીકે તથા લખેલા પુસ્તકના નકામા અક્ષરો છેકી નાંખવામાં વપરાય છે.
- મણસિલ- એ પણ હડતાળ જેવી જ ઝેરી વસ્તુ છે. અને ઔષધોમાં કીમીયાગિરીમાં વપરાય છે.
- પારો- સફેદ હોય છે. તે અનાજના કોઠારોમાં તથા અનેક ઔષધો બનાવવામાં વપરાય છે.

- ધાતુઓ- સોનું, રૂપું, ત્રાંબું, કલાઈ, સીસુ, જસત, લોહું તથા બીજી પણ અનેક ધાતુઓ જમીનમાંથી નીકળે છે. તે દરેક પૃથ્વીકાય જીવો છે.
- ખડી- પાટી ઉપર અક્ષરો લખવા માટે કે ગામડામાં ભીંતો ધોળવા માટે વપરાય છે.
- રમચી- આ લાલ રંગની માટી કુંભારને ત્યાં હોય છે.
- અરણોટ્ટો- અને પારેવો- એક જાતના પોંચા પથ્થર થાય છે.
- અબરખ- જુદા જુદા પાંચેય રંગના હોય છે. ખાણમાંથી નીકળે છે.
- તેજંતુરી- આ એક જાતની માટી છે. લોઢાના રસમાં તે નાંખવામાં આવે, તો લોહું સોનું બની જાય છે.
- ખારો- અનેક જાતના ખારો જેવા કે સાજખાર, નવસાર, ધોવાનો પાપડીયો ખાર, જવખાર વગેરે.
- માટી- કાળી, ધોળી, લાલ, ભૂખરી, ચીકણી, ખરબચડી, પીળી વગેરે ઘણી જાતની હોય છે.
- પથ્થરો- ધોળા, કાળા, ભૂખરવા, આરસ, અકીક, ચીલોડી, મગશીલ, લાલ, પીળા, ચીકણા, બરડ વગેરે અનેક જાતના પથ્થરો ખાણોમાંથી નીકળે છે.
- સૌવીરંજન- આંખમાં આંજવાનો ધોળો, કાળો, સુરમો.
- મીઠું- વડાગરું, ઘસીયું, સિંધવ, બિડલવણ, કાયલવણ વગેરે જાતનું હોય છે.

એ અને તે સિવાય ઘણા પૃથ્વીજીવો એટલે પૃથ્વીકાય જીવો છે. તે પોતાની બુદ્ધિથી સમજવા. ૩-૪.

૨. અપ્કાય જીવો

ભોમંતરિક્ષમુદગં, ઓસા-હિમ-કરગ-હરિતણુ મહિયા ।

હુંતિ ઘણોદહિમાઈ, ભેયાળેગા ય આઝસ્સ ॥ ૫ ॥

અન્વય : ભોમ-અંતરિક્ષં ઉદગં ઓસા-હિમ-કરગ-હરિતણુ મહિયા ।

ય ઘણોદહિમાઈ આઝસ્સ (અ) ણેગા ભેયા હુંતિ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ

ભોમ-અંતરિક્ષ- ભૂમિનું અને આકાશનું, ઉદગં-પાણી, ઓસા-ઝાકળ, હિમ- બરફ, કરગ-કરા, હરિતણુ-લીલી વનસ્પતિ ઉપર ફૂટી નીકળતું પાણી. મહિયા-ધુમ્મસ, ઘણોદહિ-ઘનોદધિ, માઈ-આઈ-વગેરે. અણેગા-અનેક, આઝસ્સ-અપૂના-અપ્કાયના, હુંતિ- છે. ૫.

ગાથાર્થ

ભૂમિનું અને આકાશનું પાણી, ઝાકળ, બરફ, કરા, લીલી વનસ્પતિ ઉપર ફૂટી નીકળતું પાણી, ધુમ્મસ અને ઘનોદધિ વગેરે જલ (જીવો) ના અનેક ભેદો છે. ૫.

સામાન્ય વિવેચન

ભૂમિનું પાણી- કુવામાં સરવાણીથી પાણી આવે છે, તે.

આકાશનું પાણી- વરસાદ.

હરિતણુ- લીલી વનસ્પતિ ઉપર પાણીનાં બિંદુઓ ફૂટી

નીકળે છે, તે.

ઘનોદધિ-

જ્યાં જ્યાં દેવોનાં વિમાનો તથા નારક પૃથ્વીઓ છે, તેની નીચે થીજેલા ધી જેવું ઘાટું પાણી છે. તે ઘનઘાટો, ઉદધિ-દરિયો કહેવાય છે.

ઝાકળ, બરફ, કરા, ધુમ્મસ વગેરેને સૌ કોઈ ઓળખે છે.પ.

૩. અગ્નિકાય જીવો

ઇંગાલ-જાલ-મુમ્મુર-ઊક્કાસણિ-કણગ-વિજ્જુમાઈયા ।
અગણિ-જિયાણં-ભેયા, નાયવ્વા નિઝણ-બુદ્ધીઈ ॥ ૬ ॥

અન્વય :

ઇંગાલ-જાલ-મુમ્મુર-ઊક્કા-અસણિ-કણગ-વિજ્જુમાઈયા ।
અગણિજિયાણં ભેયા નિઝણ-બુદ્ધીઈ નાયવ્વા. ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ

ઈંગાલ- અંગારા, જાલ- જવાલા (ઝાળ), મુમ્મુર- અગ્નિના કણિયાવાળો ભાઠો, ઉક્કા- ઉલ્કા, જે આકાશમાંથી પડે છે ત્યારે ઉલ્કાપાત કહેવાય છે. અસણિ-આકાશમાંથી પડતા તણખા, કણગ- આકાશમાંથી ખરતા અગ્નિના કણિયા. વિજ્જુ(મ)-વીજળી, આઈયા-વગેરે. અગણિ-જિયાણં-અગ્નિ જીવોના. ભેયા- ભેદો, નાયવ્વા-સમજવા જેવા છે. નિઝણબુદ્ધિએ-સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી. ૬.

ગાથાર્થ

અંગારા, જવાલા, તણખા, ઉલ્કાપાત, આકાશી તણખા,

કણીયા, અને વીજળી વગેરે અગ્નિ જીવોના ભેદો સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી સમજવા જેવા છે. ૬.

સામાન્ય વિવેચન

- અંગારા- સળગતા કોલસા વગેરે.
 જાળ- ભડકો, જવાળા.
 મુમ્મુર- તણખા, ભાઠો ખોદતાં નીકળે તે.
 ઉલ્કા- આકાશમાં લાંબા લાંબા અગ્નિના પટ્ટા દેખાય છે તે.
 અશનિ- આકાશમાંથી તણખા ખરે છે. તે.
 કણિયા- ખરતા તારા જેવા જણાતા.
 વીજળી- ચોમાસામાં ઝબકતી હોય છે તે, તથા વીજળીના દીવાની પણ.

ઉલ્કાપાત, અશનિ, કણીયા અને વીજળી એ આકાશમાં ઉત્પન્ન થતા અગ્નિ છે. તે ઉપરાંત સૂર્યકાંત મણિથી તથા વાંસ વગેરેના ઘસારાથી શુદ્ધ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે. તે વગેરે ઘણી જાતના અગ્નિ હોય છે. ૬

૪. વાયુકાય જીવો

ઉબ્ધામગ-ઉક્કલિયા, મંડલિ મહ-સુદ્ધ-ગુંજ-વાયા ય ।
 ઘણ-તણુ-વાયાઈયા, ભેયા ખલુ વાઝ-કાયસ્સ ॥ ૭ ॥

અન્વય :

ઉબ્ધામગ-ઉક્કલિયા મંડલિ-મહ-સુદ્ધગુંજ-વાયા ય ।
 ઘણ-તણુ-વાયાઈયા ખલુ વાઝ કાયસ્સ ભેયા ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ

ઉબ્ભામગ- ઉદ્ભ્રામક, ઉંચે ભમતો, ઉક્કલિયા-ઉત્કલિક-નીચે ભમતો, મંડલિ-વંટોળિયો, મહ-મોટો અથવા, મુહ-મુખનો વાયુ, સુદ્ધ-શુદ્ધ, મંદ મંદ વાતો વાયુ, ગુંજ-ગુંજારવ કરતો વાયુ, ઘણ-ઘાટો, તણુ- પાતળો, વાય- વાયુ, આઈઆ- વગેરે, ખલુ - જ. વાઉકાયસ્સ - વાયુકાય જીવોના. ૭.

ગાથાર્થ

ઉંચે ભમતો, નીચે ભમતો, વંટોળિયો, મોટો કે મોઢાનો, શુદ્ધ અને ગુંજારવ કરતો વાયુ. ઘાટો અને પાતળો વાયુ વગેરે વાયુ (રૂપ) કાય-શરીરવાળા (જીવો)ના જ ભેદો છે. ૭.

સામાન્ય વિવેચન

ઉદ્ભ્રામક- ઉંચે ભમતો વાયુ ઘાસ વગેરેના તણખલાને ઉંચે ભમાવે છે, અને પોતાના ચકાવામાં સંડોવે છે. જેનું બીજું નામ સંવર્તક વાયુ પણ છે.

ઉત્કલિક- નીચે નીચે ભમતો થોડી થોડી વારે વાય છે. જેથી ધૂળમાં રેખાઓ પડે છે.

મંડળી- ચકાવા ખાતો વાયુ છે; તે.

મહ કે મુહ- મોટો વંટોળિયો અથવા મોઢામાંથી નીકળતો વાયુ, પરંતુ તે સચિત્ત હોય છે.

શુદ્ધ- મંદ મંદ વાતો પવન.

ઘન-વાત અને તનુ-વાત એટલે ઘાટો અને પાતળો વાયુ. દેવવિમાનો અને નારક ભૂમિઓની નીચે રહેલા

ઘનોદધિની નીચે અસંખ્યાત યોજનના જાડા પિંડવાળા તે બેય હોય છે.

૪. વનસ્પતિકાય જીવો

તેના મુખ્ય બે ભેદો

(૧) સાધારણ વનસ્પતિકાયની વ્યાખ્યા.

સાહારણ-પત્તેયા, વણસ્સઙ્ગ-જીવા દુહા સુણ ભણિયા ।
જેસિમણંતાણં તણુ, ણગા સાહારણા તે ઉ ॥ ૮ ॥

અન્વય:

વણસ્સઙ્ગ-જીવા સુણ દુહા-સાહારણા-પત્તેયા ભણિયા ।
જેસિં અણંતાણં ણગા, તણુ તે ઉ સાહારણા. ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ

વણસ્સઙ્ગ-જીવા- વનસ્પતિ જીવો, દુહા-બે પ્રકારે, સાહારણ પત્તેયા- સાધારણ અને પ્રત્યેક, સુએ-શાસ્ત્રમાં, ભણિયા- કહ્યા છે, જેસિં- જેઓનું, અણંતાણં-અનંત (જીવોનું), ણગા-એક, તણુ- શરીર, તે- તેઓ, ઉ- વળી, સાહારણા-સાધારણ (સામાન્ય ઘણાનું એક, સૌનું સૈયારું)૮.

ગાથાર્થ

શાસ્ત્રમાં વનસ્પતિ જીવો સાધારણ અને પ્રત્યેક બે પ્રકારે કહ્યા છે. અને જે અનંતા (જીવો)નું એક શરીર, તેઓ સાધારણ. ૮.

સામાન્ય વિવેચન

પૃથ્વીકાય વગેરે જીવો કરતાં વનસ્પતિકાય જીવોમાં ઘણી જ વિચિત્રતાઓ જોવામાં આવે છે. તેની અનેક પ્રકારની અનેક જાતો છે. વનસ્પતિ જીવોના શરીરોની રચના, તથા જીવનની ઘટનાઓ ઘણી જ આશ્ચર્યકારક હોય છે. જગતની બીજી બધી જીવરાશિઓ કરતાં વનસ્પતિ જીવોમાં એક વિચિત્ર ભેદ એ માલુમ પડે છે, કે બીજા જીવોના એક શરીરમાં એક આત્મા હોય છે, ત્યારે કેટલાક વનસ્પતિ જીવો એવા છે, કે જેઓનાં એક જ શરીરમાં અનંતા આત્માઓ ભરાયા હોય છે. આવા અનંત આત્માઓનું એક જ શરીર, તે સાધારણ શરીર કહેવાય છે.

અને પ્રત્યેક-દરેક આત્માનું, પ્રત્યેક દરેક શરીર હોય, તે પ્રત્યેક શરીર કહેવાય છે.

સાધારણ વનસ્પતિ શરીર સાધારણ વનસ્પતિકાંચ કહેવાય છે. અને પ્રત્યેક વનસ્પતિ શરીર પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય કહેવાય છે. ટીકામાં વણસઈ પાઠ સમ્મત છે.

કેટલાક સાધારણ વનસ્પતિકાય જીવો

કંદા અંકુર-કિસલય-પણગા સેવાલ-ભૂમિફોડા ય ।
 અલ્લય-તિય-ગજ્જર-મોત્થ-વત્થુલા-થેગ પલ્લંકા ॥ ૧ ॥
 કોમલ-ફલં ચ સવ્વં, ગૂઢ-સિરાઈં સિણાઈ-પત્તાઈં ।
 થોહરિ-કુંઆરિ-ગુગ્ગુલિ-ગલોય-પમુહાઈં છિત્રરૂહા ॥ ૧૦ ॥

અન્વય :

કંદા અંકુર-કિસલય-પણગા સેવાલ-ભૂમિફોડા ય ।
 અલ્લય તિય ગજ્જર, મોત્થ-વત્થુલા-થેગ પલ્લંકા ॥ ૯ ॥
 સવ્વં કોમલફલં ચ ગૂઢ-સિરાઈં સિનાઈં-પત્તાઈં છિત્રરૂહા ।
 થોહરિ-કુંઆરિ-ગુગ્ગુલી-ગલોય-પમુહા. ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થ

કંદા- કાંદા, અંકુર-અંકુરા, કિસલય-કુંપળો, પણગા-
 પાંચવર્ણી નીલ ફુગ, સેવાલ-સેવાળ, ભૂમિ ફોડા-બિલાડીના ટોપ.
 અલ્લયતિય-લીલાં ત્રણ, ગજ્જર-ગાજર, મોત્થ-મોથ, વત્થુલા-
 એક જાતનું શાક, થેગ-થેગ, પલ્લંકા-પાલખુભાજી, કોમલ-ફલં-
 ફળાં ફળ, સવ્વં-સર્વે, ગુઢ-સિરાઈ-છાની નસોવાળાં, સિનાઈં-
 પત્તાઈ-શિણ વગેરેનાં પાંદડાં, થોહરિ- થોર, કુંઆરિ-કુંવાર,
 ગુગ્ગુલિ- ગુગળ, ગલોય- ગળો, પમુહા- પ્રમુખ વગેરે, છિત્ર-
 રૂહા- કાપી નાંખવા છતાં ફરીથી ઉગે તે. ૯-૧૦.

ગાથાર્થ

કાંદા, ફણગા, નવા કુંણા પાન, નીલ-ફુગ, સેવાળ,
 બિલાડીના ટોપ, લીલાં ત્રણ, ગાજર, મોથ, વત્થુલાનું શાક, થેગ,
 પાલખુ ભાજી, દરેક ફળાં ફળ, ગુપ્ત નસોવાળાં શિણ વગેરેના
 પાંદડાં, કાપી નાંખવા છતાં ફરીથી ઉગે તે થોર, કુંવાર, ગુગળ
 અને ગળો વગેરે છે. ૯-૧૦.

સામાન્ય વિવેચન

આ ગાથામાં કેટલાક આપણને જાણીતા સાધારણ
 વનસ્પતિકાય જીવો બતાવ્યા છે. બીજી રીતે પણ શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ

સાધારણ વનસ્પતિકાય ૩૨ ગણાવ્યા છે. તે ઉપરાંત ઘણાંયે પણ અપ્રસિદ્ધ સાધારણ વનસ્પતિકાય જીવો હોય છે. સાધારણ વનસ્પતિકાયના એક શરીરનો નાશ કરવાથી અનંત જીવોને દુઃખ થવાનો સંભવ હોવાથી, દયાની દૃષ્ટિએ સાધારણ વનસ્પતિકાય જીવોનો વપરાશ ન જ કરવો જોઈએ, કારણ કે તેમાં પોતાના થોડા શોખ ખાતર બે-પાંચ નહીં, સંખ્યાત નહીં, અસંખ્યાત પણ નહીં, પરંતુ અનંત જીવોનો ઘણા નીકળી જાય છે, માટે તેની કોઈ પણ જાતની વપરાશનો ત્યાગ કરવો જ જોઈએ. સાધારણનું બીજું નામ અનંતકાય પણ છે.

આર્દ્રક-ત્રિક લીલાં ત્રણ-સુંઠ, હળદર અને ક્યુરો, એ ત્રણ જો કે અનંતકાય છે, જો કે સૂકાયા પછી દરેક વનસ્પતિ અચિત્ત છે, અને લીલાં હોય, ત્યારે દરેક વનસ્પતિ સચિત્ત છે, છતાં આર્દ્રક-ત્રિક (લીલાં ત્રણ) અનંતકાય હોવા છતાં આ ત્રણ સૂકાયા પછી ઔષધ તરીકે વાપરી શકાય છે. કારણ કે તે ત્રણ ઔષધ અર્થે વિશેષ ઉપયોગી છે. બીજી અનંતકાયને સુકવીને વાપરવામાં થતી હિંસા આવા પ્રયોજન વિનાની છે. તેથી તે સૂકવીને પણ વાપરી શકાય નહીં.

મોથ- જળાશયને કિનારે થાય છે. પાકે ત્યારે કાળા રંગની થાય છે.

વત્યુલા- તે નામની ભાજી થાય છે.

થેગ- થેગ પોંક થાય છે. ચોમાસામાં ઘણે ઠેકાણે વેંચાય છે.

પાલખુ- એક જાતની ભાજી થાય છે.

છિન્ન-રુહા કુંવાર- વગેરે કાપીને અદ્ધર લટાકાવેલ હોય, તો પણ તે વધે છે.

થોર- હાથલા, ડાંડલીયા, ચાર ધારવાળા થાય છે.

કુંવાર- લાંબા લાંબા લાબરા થાય છે.

ગુગળ- ગુગળના ઝાડ થાય છે. તેનો રસ ગુગળ ઔષધમાં વપરાય છે.

ગળો- લીંબડે તથા વાડો ઉપર વીંટાય છે.

શિણ- કોઈ દેશમાં પીલુડીના ઝાડને પણ શિણ કહે છે.

કેટલાંક વિશેષ અનંતકાય જીવો- સૂરણ, શકરીયા, મૂળા, પીલુડીનાં પાંદડા, કાંટાળા, ખોરાસણી, ડાંડલીયા, હાથલા વગેરે થોર, વાંસ, કારેલા (હાલ જે કારેલા શાક તરીકે વપરાય છે, એ નહીં), લવણવૃક્ષની છાલ, અમૃતવેલ, કુંણી આંબલી, ગરમર, વજ્રકંદ, શતાવરી, લસણ, લવણક, ડુંગળી, બટાટા, કઠોળના અંકુરા અથવા અંકુરા ફુટેલા કઠોળ, આંબા, આંબલી વગેરેના કોઈ પણ કુંણા ફળો, પદ્મિની કંદ, ગિરિકર્ણિકા (ગરમર), ખીરિશુક, ખિલ્લૂડ, શૂકરવાલ, ઢક્કવત્થુલ, આલુ, પિંડાલુ, કરેડો, કાકડાશીંગી, આકડો, વડ-લીંબડો વગેરે ઝાડના શરૂઆતના કુંપળો વગેરે અનંતકાય છે. કોઈ પણ કુંપળ પહેલાં તો અનંતકાય જ હોય છે. પછી વખતે અનંતકાય રહે, કે પ્રત્યેક પણ થાય છે. ૯-૧૦.

સાધારણ વનસ્પતિકાય જીવોના ભેદોનો ઉપસંહાર

અને તેના લક્ષણની સૂચના

इच्चाईणो अणेगे, हवंति भेया अणंतकायाणं ।

तेसिं परिजाणणत्थं, लक्खणमेयं सुए भणियं ॥ ११ ॥

અન્વય : ઇચ્છાઈણો અણંતકાયાણં, અણેગે ભેયા હવંતિ ।

તેસિં પરિજાણણત્થં એયં, લક્ખણં સુએ ભણિયં ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ

ઈચ્છાઈણો-ઈત્યાદિ, અણેગે-અનેક, ભેયા-ભેદો, અણંતકાયાણં-અનંતકાય જીવોના, તેસિં-તેઓને, પરિજાણણત્થં-બરાબર ઓળખવા માટે, લક્ખણં-લક્ષણ, એયં-આ. સુએ-સૂત્રમાં, ભણિયં-કહ્યું છે. ૧૧.

ગાથાર્થ

ઈત્યાદિ અનંતકાય (જીવો)ના અનેક ભેદો છે. તેઓને બરાબર ઓળખવા માટે શાસ્ત્રમાં આ નિશાનીઓ કહેલી છે. ૧૧.

સામાન્ય વિવેચન

આ એટલે નીચેની ગાથામાં જણાવેલી. ૧૧.

સાધારણ વનસ્પતિકાયનું વિશેષ લક્ષણ

ગૂઢ-સિર-સંધિપવ્વં, સમભંગમહીરગં ચ છિન્નરૂહં ।

સાહારણં સરીરં, તવ્વિવરીયં ચ પત્તેયં ॥ ૧૨ ॥

અન્વય : ગૂઢ-સિર-સંધિ-પવ્વ-સમ-ભંગં અહીરગં ચ છિન્નરૂહં ।

સાહારણં સરીરં તવ્વિવરીયં ચ પત્તેયં. ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થ

ગૂઢ-સિર-સંધિ-પવ્વં-ગુપ્ત નસો સાંધા અને ગાંઠોવાળું. સમભંગ-ભાંગતાં સરખા ભાગ થાય તેવું, અહીરગં-તાંતણા વગરનું, છિન્નરૂહં-કાપ્યા છતાં ફરી ઉગનારું, તવ્વિવરીયં-તેથી વિપરીત.

ગાથાર્થ

છુપી રહેલ નસો અને ગાંઠાઓવાળું, ભાંગતાં એક સરખા ભાગ થાય તેવું, તાંતણા વગરનું અને કાપ્યા છતાં ફરીથી ઉગનારું સાધારણ વનસ્પતિકાયનું શરીર છે. તેથી વિરુદ્ધ (નિશાનીઓ-વાળું) પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનું શરીર છે. ૧૨.

સામાન્ય વિવેચન

કુંવારમાં નસો, સાંધા, ગાંઠો હોવા છતાં શેરડીનાં સાંઠાની નસો વગેરેની માફક સ્પષ્ટ દેખાતા નથી. ઝાર(પીલુ)નાં પાંદડાં ભાંગીએ તો એરંડાના પાંદડાની માફક તેના વાંકા-ચુંકા તથા ખાંચાવાળા કકડા ન થતાં તરત સીધા બે કકડા થઈ જાય છે. શકરીયા વગેરે ભાંગતાં ગુવારની માફક તાંતણા જણાતા નથી. કુંવારને કાપીને અદ્ધર લટકાવીએ તો વધે છે. તથા જેમ ચાક ભાંગવાથી બરડ છે. તેમ સાધારણ વનસ્પતિકાય પણ ભાંગતાં બરડ હોય છે.

સારાંશ:- પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય જીવોના શરીરના બંધારણ કરતાં સાધારણ વનસ્પતિકાય જીવોના શરીરનું બંધારણ જુદું જ હોય છે. કારણ કે - સાધારણ વનસ્પતિકાય જીવોના એક શરીરમાં અનંત જીવો હોવાથી તેઓના શરીરનું બંધારણ વધારે નાજુક અને વધારે જડ, તેમજ ઘણાં જીવોને લીધે જલ્દી જન્મ પામનારું હોય, એ સ્વાભાવિક છે. લીંબડાનું મૂળ અને મૂળો તપાસતાં, ટમેટું અને બટાકું તપાસતાં બન્નેય સરખા આકારના હોવા છતાં ટામેટાનાં રેસા અને છાલ કઠણ હોય છે. જુદા જુદા ખાનાઓમાં બીજના જીમખાં વગેરે દેખાશે. ત્યારે મૂળામાં અને

બટાટામાં તેવું નથી હોતું. ડુંગળીના પડ ઉપરા ઉપર હોય છે, પરંતુ કોબીમાં ઉપરા ઉપર પડ છતાં કોબીમાં તાંતણાં-રેષા વગેરે દેખાય છે. ત્યારે ડુંગળીમાં તે દેખાતા નથી. ૧૨.

(૨) પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય જીવો-તેનાં લક્ષણ અને ભેદો-
 એગ-સરીરે એગો, જીવો જેસિં તુ તે ય પત્તેયા ।

ફલ-ફૂલ-છલ્લિ-કઢ્ઢા, મૂલગ-પત્તાણિ બીયાણિ ॥ ૧૩ ॥

અન્વય : તુ જેસિં એગ-શરીરે એગો, જીવો ય તે પત્તેયા ।

ફલફૂલછલ્લિ-કઢ્ઢા, મૂલગ-પત્તાણિ બીયાણિ ॥ ૧૩ ॥

શબ્દાર્થ

છલ્લિ- છાલ, કઢ્ઢા - કાષ, લાકડું, મૂલગ- મૂળ, પત્તાણિ-
 પાંદડાં, બિયાણી- બીજો.

ગાથાર્થ

જેઓના એક શરીરમાં એક જીવ હોય, તે પ્રત્યેક વનસ્પતિ
 જીવો છે, ફળ, ફૂલ, છાલ, લાકડું, મૂળ, પાંદડાં અને બીજ (રૂપે
 હોય) છે. ૧૩.

સામાન્ય વિવેચન

વનસ્પતિકાય જીવો સમજવા માટે વનસ્પતિશાસ્ત્રનો
 અભ્યાસ કરવામાં આવે, તો તે બહુ જ રસ ઉત્પન્ન થાય તેવો
 વિષય છે. વનસ્પતિના શરીરની રચના, સ્વભાવ, ઉત્પત્તિ,
 નાશ, ઉપયોગિતા, અવયવોમાં વિચિત્રતા, વનસ્પતિનો (ઊંચે,
 પશુ, પક્ષી કે મનુષ્યો સાથે કેટલીક બાબતોમાં સરખાપણું વગેરે
 વિષયો ઘણા જ રમુજ અને આનંદદાયક છે.

દરેક વનસ્પતિ અંકુરારૂપે ઉગતાં શરૂઆતમાં સાધારણ વનસ્પતિકાય હોય છે. પછી તે પ્રત્યેક વનસ્પતિ જાતિની હોય, તો પ્રત્યેક બને છે, અને સાધારણ વનસ્પતિ જાતિની હોય, તો સાધારણ બને છે. વળી કેટલાક એવા પણ વનસ્પતિ જીવો હોય છે, કે તેના મૂળ સાધારણ હોય અને બાકીનો ભાગ પ્રત્યેક હોય, વગેરે.

વનસ્પતિ અનેકરૂપે જોવામાં આવે છે. ઝાડ, છોડ, વેલા, લતા, ભોંય સાથે ચોટીને ઉગેલા, ઘાસરૂપે, ગાંઠારૂપે ઉગેલા વગેરે. કોઈને કણસલા, કોઈને ફળ, કોઈને ફુલ હોય છે. કોઈનું ઝાડ નાનું અને ફળ મોટું, કોઈનું ઝાડ મોટું અને ફળ નાનું, કોઈ પાણીમાં જ ઉગે. એમ અનેક રીતે વનસ્પતિ જોવામાં આવે છે.

પ્રત્યેક ફળ વગેરે સાતેય વિભાગના જુદા-જુદા જીવો હોય છે. અને આખા ઝાડનો પણ એક જીવ હોય છે. જીવો-વિશેષ વિવેચન. ૧૩.

અહીં બાદર સ્થાવર જીવોના ભેદો પૂરા થાય છે.

સૂક્ષ્મ સ્થાવર જીવો

પત્તેયતરું મુત્તું, પંચવિ પુઢવાઈણો સયલ-લોઈ ।

સુહુમા હવંતિ નિયમા, અંતમુહુત્તાઠુ અહિસા ॥ ૧૪ ॥

અન્વય : પત્તેયતરું મુત્તું, પુઢવાઈણો પંચવિ અંતમુહુત્તાઠુ ।

સુહુમા અહિસા સયલ-લોઈ નિયમા હવંતિ. ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થ

પત્તેય-તરું- પ્રત્યેક ઝાડને, મુત્તું-છોડીને- સિવાય, પંચવિ-

પાંચેય, પુઢવાઈણો- પૃથ્વીકાય જીવો વગેરે. સયલ-લોએ-આખા લોકમાં, સુદુમા - સૂક્ષ્મ, અંતર્મુહૂર્તના આયુષ્ય-વાળા. નિયમા- ચોક્કસ, જ. અદિસા- અદૃશ્ય, ન દેખાય એવા ૧૪.

ગાથાર્થ

પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય સિવાય પૃથ્વીકાય જીવો વગેરે પાંચેયના સૂક્ષ્મભેદો છે. તે અંતર્મુહૂર્તના આયુષ્યવાળા અને અદૃશ્ય આખાયે લોકમા રહેલા છે જ. ૧૪.

સામાન્ય વિવેચન

આ ગાથામાં સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય વગેરે સૂક્ષ્મ સ્થાવર જીવોની વાત કરી છે. ૩જી ગાથાથી ૧૩મી ગાથા સુધી જે ભેદો ગણાવ્યા છે, તે બધા સ્થૂલ એટલે બાદર પૃથ્વીકાય, અખકાય, તેઉકાય, વાઉકાય અને વનસ્પતિકાય જીવોના ભેદો ગણાવ્યા છે.

વનસ્પતિકાય જીવોના સાધારણ અને પ્રત્યેક એ બે ભેદો છે. એ રીતે ગણતાં સ્થાવરના છ પ્રકારમાં-પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય સૂક્ષ્મ હોતા નથી, તે તો માત્ર બાદર જ હોય છે. એટલે છ પ્રકારમાં-બાદર છ અને સૂક્ષ્મ પાંચ હોય છે. કુલ ૧૧ ભેદો થાય. તેના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત ગણતાં ૨૨ ભેદો થાય છે.

બાદર- એટલે એક કે ઘણા શરીરો ભેગા થવાથી દેખી શકાય તે.

સૂક્ષ્મ- એટલે કે ઘણા શરીરો ભેગા થાય તો પણ ચર્મચક્ષુથી અદૃશ્ય- ન દેખી શકાય તે.

તે સૂક્ષ્મ જીવો ચૌદેય રાજલોકમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલા છે.

બાદર જીવો ચૌદેય રાજલોકમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલા નથી હોતા. માત્ર અમુક અમુક સ્થાનમાંજ અમુક જીવો હોય છે.

અંતર્મુહૂર્ત એટલે-૯ સમય તે જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, અને બે ઘડીમાં એક સમય ઓછું તે-ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત. તે બન્નેયની વચ્ચેનું મધ્યમ અંતર્મુહૂર્ત.

આ પાંચેય સૂક્ષ્મ જીવોનું આયુષ્ય માત્ર મધ્યમ અંતર્મુહૂર્ત (ઓછામાં ઓછું ૨૫૬ આવલિકા) જેટલું જ હોય છે.

સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાય, વાઉકાય, એ ચારેય પ્રકારના સૂક્ષ્મ જીવોના એક શરીરમાં એક જ જીવ હોય છે. અને સાધારણ વનસ્પતિકાયના સૂક્ષ્મ ભેદના જીવોના પણ એક શરીરમાં અનંત જીવો હોય છે.

પૃથ્વીકાયવગેરે પ્રત્યેક જીવો છે, કારણ કે તેઓના એક શરીરમાં એક જ જીવ હોય છે. તેઓનો સાધારણ એવો બીજો ભેદ ન હોવાથી જુદો ભેદ પાડી બતાવ્યો નથી. પરંતુ વનસ્પતિકાયમાં સાધારણ ભેદ જુદો હોવાથી તેના પ્રત્યેક અને સાધારણ એ બે ભેદો જુદા જુદા બતાવ્યા છે.

સ્થાવર જીવોના કુલ ભેદો

૨૨ ભેદોમાં-૪ ભેદ સાધારણ છે અને બાકીના ૧૮ ભેદ પ્રત્યેક છે. ૨૨ માં ૧૦ ભેદ સૂક્ષ્મ છે અને ૧૨ ભેદ બાદર છે. ૧૧ પર્યાપ્ત, ૧૧ અપર્યાપ્ત છે. પૃથ્વી.૪, અપ. ૪, તેઉ. ૪, વાયુ. ૪, વન. ૬ (૪ સાધારણ, ૨ પ્રત્યેક)= ૨૨.૪ નિગોદ, ૧૮ અનિગોદ=૨૨.

પર્યાપ્ત : જે એકેન્દ્રિય જીવો પોતાની પર્યાપ્તિઓ-આહાર, શરીર, ઈન્દ્રિય અને શ્વાસોશ્વાસ એ ચાર પર્યાપ્તિઓ પૂરી કર્યા પછી મરે, તે પર્યાપ્ત. અને એ પર્યાપ્તિઓમાંની પ્રથમની ત્રણ પૂરી કરી ચોથી પૂરી કર્યા વિના જ મરે, તે અપર્યાપ્ત એકેન્દ્રિય સમજવા.

એકેન્દ્રિયને માત્ર એક સ્પર્શનેન્દ્રિય જ હોય છે. માટે તેઓ એકેન્દ્રિય કહેવાય છે.

ત્રસ જીવો

બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચૌરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય જીવો

૧. કેટલાક બેઈન્દ્રિય જીવો

સંખ-કવડુય-ગંડુલ, જલોય-ચંદણગ-અલસ-લહગાઈ ।
મેહરિ-કિમિ-પૂયરગા, બેઈન્દિય માઈવાહાઈ ॥ ૧૫ ॥

અન્વય : સંખ-કવડુય-ગંડુલ, જલોય-ચંદણગ-અલસ-લહગાઈ ।
મેહરિ-કિમિ-પૂયરગા, બેઈન્દિય માઈવાહાઈ ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થ

સંખ- શંખ, કવડુય- કોડા, ગંડુલ- ગંડોલા, અલસ- અળસીયા, જલોય- જળો, ચંદણગ-આયરિયા-આચાર્ય સ્થાપનામાં વપરાય છે તે. લહગાઈ- લાળીયા વગેરે, મેહરિ- મામણમુંડા, કિમિ- કરમીયા, પૂયરગા- પોરા, માઈવાહાઈ-ચૂડેલ વગેરે, બેઈન્દ્રિય - બેઈન્દ્રિય (જીવો) ૧૫.

ગાથાર્થ

શંખ, કોડા, ગંડોલા, જલો, આયરિયા, અળસીયા અને લાળીયા વગેરે (અને) મામણમુંડા, કરમીયા, પોરા, ચૂડેલ વગેરે બેઈન્દ્રિય (જીવો) છે. ૧૫.

સામાન્ય વિવેચન

શંખ :- ચોમાસામાં વરસાદ થયા પછી કેટલેક ઠેકાણે શંખના જીવો ચાલતા દેખાય છે. તેમાં ધોળા, ઝાંખા, બદામી રંગ જેવા જીવડાં હોય છે. શંખલો તેમની ઢાલનું કામ કરે છે. કોઈ ભયનું કારણ આવી પડે, તો તે જીવડું શંખલામાં છુપાઈ જાય છે. એ જ પ્રમાણે દરિયામાં નાના મોટા અનેક જાતના શંખો થાય છે.

ગંડોલા- પણ દરિયામાં થતા એવા જ જીવો છે. પેટમાં થતા મોટા કરમિયાને પણ ગંડોલા કહે છે.

જળો- આપણા શરીરમાંથી બગડેલા લોહીને ચુસી લે છે તે.

આયરિયા- ગુરુ મહારાજની સામે ઠવણી ઉપર આચાર્ય મહારાજની સ્થાપના હોય છે. તે અક્ષમાં એક મોટા અને ચાર નાના એમ પાંચ ગોળ અક્ષ હોય છે. તે ભાગ પણ તે જીવોની ઢાલરૂપે હોય છે. તે નિર્જીવ થયા પછી આચાર્ય તરીકે સ્થાપવામાં આવે છે.

અળશીયા- ચોમાસામાં લાલ રંગના લાંબા લાંબા જોવામાં આવે છે. તેનું બીજું નામ ભૂનાગ-ભોંયસર્પ છે.

લાળીયા જીવ-વાશી નરમ પુરી, રોટલા, રોટલી, દાળ, શાક, ભાત વગેરે રાંધેલું અન્ન વાસી રહેવાથી તેમાં થાય છે. આ

લાળીયા સિવાયના ઉપર જણાવેલા બધા જીવો લગભગ પાણી સાથે સંબંધ ધરાવતા બેઈન્દ્રિય જીવો છે.

મામણમુંડા- લાકડામાં ઘુણ થાય છે, તે.

કરમિયા- પેટમાં નાના કે મોટા થાય છે, તથા શરીરના બીજા કેટલાક અવયવોમાં પડે છે, મસામાં તેમજ સ્ત્રીની યોનિમાં પણ એક જાતના જંતુઓ હોય છે, તે પણ એક જાતના કરમિયા જ છે.

પોરા- લાલ રંગના અને કાળા મ્હોંના અથવા સફેદ રંગના હોય છે ને પાણીમાં થાય છે તે. (જુઓ પૃષ્ઠ ૮૩ ઉપર નકશો)

માતૃવાહ- ચૂડેલ વગેરે બેઈન્દ્રિય જીવો છે. તેઓને સ્પર્શન-ચામડી, અને રસના-જીભ એ બેઈન્દ્રિય હોય છે.

વગેરે શબ્દથી છીપ, વાળા (માણસોને હાથે પગે લાંબા લાંબા દોરાના તાંતણા જેવા નીકળે છે. ખરાબ પાણી પીવાથી એ જીવો શરીરમાં દાખલ થાય છે અને પછી તાંતણારૂપે બહાર નીકળે છે.) વગેરે જળ અને સ્થળમાં થતા સમજવા. દ્વિદળ-કઠોળ અને કાચા ગોરસ (દૂધ, દહીં, છાશ) વગેરેના મિશ્રણથી પણ બેઈન્દ્રિય જીવો થાય છે. ૧૫.

૨. કેટલાક તેઈન્દ્રિય જીવો

ગોમી-મંકળ-જૂઆ-પિપીલિ-ઉદ્દેહિયા ય મવ્કોડા ।

ઇલ્લિય ઘય-મિલ્લીઓ સાવય-ગોકીડ-જાઈઓ ॥ ૧૬ ॥

ગદ્દહય-ચોર-કીડા, ગોમય-કીડા ય ધન્નકીડા ય ।

કુંથુ-ગોવાલિય ઇલિયા, તેઈંદિય ઇંદગોવાઈ ॥ ૧૭ ॥

અન્વય : ગોમી-મંકળ-જૂઆ-પિપીલિ-ઉદ્દેહિયા ય મક્કોડા ।
 ઇલ્લિય ઘય-મિલ્લીઓ સાવય-ગોકીડ-જાઈઓ ॥ ૧૬ ॥
 ગદ્દહય-ચોર-કીડા, ગોમય-કીડા ય ધન્નકીડા ય ।
 કુંથુ-ગોવાલિય ઇલિયા, તેઈંદિય ઇંદગોવાઈ ॥ ૧૭ ॥

‘સિંધ પદાર્થ વિજ્ઞાન’ નામનું પુસ્તક અલ્હાબાદ ગવર્નમેન્ટ પ્રેસમાં છપાયેલું છે, જેમાં કેપ્ટન સ્કોર્સબીએ સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી એક પાણીના ટીપામાં ૩૬૪૫૦ જીવો હાલતા-ચાલતા જોયા. તેનું આ ચિત્ર છે.

શબ્દાર્થ

ગોમી- કાનખજૂરા, મંકણ- માંકડ, જૂઆ- જૂ, પિપીલિ- કીડી, ઉદ્દેહિયા- ઉદ્દેઈ(ઉધઈ) મક્કોડા- મંકોડા, ઈલ્લિય- ઈયળ, ઘય-મિલ્લિઓ- ધીમેલો, સાવય- સાવા, ગોકીડ-જાઈઓ- ગીંગોડાની જાતિઓ. ૧૬. ગદ્દહય- ગદ્દૈયા. ચોરકીડા-છાણના કીડા, ધન્નકીડા- ધનેડાં, અનાજના કીડા, કુંથુ- કંથવા, ગોવાલિય- ગોપાલિક, ઈલિયા- ઈયળ, ઈદગોવાઈ- ઈન્દ્રગોપ વગેરે. તેઈન્દ્રિય- ત્રણ ઈન્દ્રિયવાળા. ૧૭

ગાથાર્થ

કાનખજૂરા, માંકડ, જૂ, કીડી, ઉદ્દેઈ, મંકોડા, ઈયળ, ધીમેલ, સાવા અને ગીંગોડાની જાતો (તથા) ગદ્દૈયા, વિષ્ણાના જીવડા, છાણના જીવડા, ધનેડાં, કંથવા, ગોપાલિક, ઈયળ, ગોકળ (ઈન્દ્ર) ગાય વગેરે તેઈન્દ્રિય (જીવો) છે. ૧૬-૧૭.

સામાન્ય વિવેચન

- કાનખજૂરા - ઘણા પગવાળા લાંબા થાય છે.
 જૂ- માથાની કાળી અને કપડાની ધોળી, તથા લીખ.
 કીડીઓ- લાલ, કાળી, નાની, મોટી વગેરે.
 ઉદ્દેઈ- જમીનમાં તેની રાણીના તાબામાં નગર વસાવીને
 (ઉધઈ) રહે છે, અને લાકડા, કાગળ, કપડાં વગેરે કોરી ખાય છે.
 ઈયળ- ચોખા વગેરેમાં થાય છે.
 ધીમેલ- ખરાબ ધીમાં થાય છે.
 સાવા- વાળના મૂળમાં ઉત્પન્ન થઈ, ત્યાં જ ચોંટી રહે છે.

- નિમિત્ત શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે ભાવિ કષ્ટ સૂચવનારા છે.
- ગીંગોડા- કુતરા વગેરેના કાનમાં થાય છે. ઘણી જાતના હોય છે.
- ગદ્દેયા- અવાવરું ભીની જમીનમાં થાય છે.
- વિષ્ઠાના કીડા- જમીનમાં ઉતરે છે, ને ગોળ છિદ્રો કરે છે, તેનું બીજું નામ ઉત્તિંગ છે.
- ધનેડાં- ઘઉં વગેરેમાં લાલ વર્ણના થાય છે.
- કંથવા- બહુ જ બારીક જીવો થાય છે.
- ગોપાલિક- આ જીવોની જાત ખાસ આપણા ઓળખવામાં આવેલી નથી.
- ઈયળ- ખાંડ, ગોળ વગેરેમાં ઉત્પન્ન થાય છે.
- ઈન્દ્રગોપ- ચોમાસાની શરૂઆતમાં થાય છે. લાલ રંગના હોય છે. તેને લોકો ઈન્દ્રની ગાય, ગોકળગાય કહે છે. માથા વગરના દેખાતા હોવાથી લોકમાં એને મામણમુંડા-મમોલા કે વરસાદના મામા પણ કહે છે. સ્પર્શ, રસના અને ઘ્રાણ(નાક) એ ત્રણ ઈન્દ્રિયો આ જીવોને હોય છે. ૧૬-૧૭

૩. કેટલાક ચૌરિન્દ્રિય જીવો

- ચર્ચરિદિયા ય વિચ્છૂ, ઢિંકુળ ભમરા ય ભમરિયા તિહ્ણ ।
 મચ્છિય ડંસા મસગા, કંસારી-કવિલ-ડોલાઈ ॥ ૧૮ ॥
 અન્વય : વિચ્છૂ, ઢિંકુળ, ભમરા, ભમરિયા, તિહ્ણ મચ્છિય ડંસા ।
 મસગા, કંસારી કવિલ ડોલાઈ ય ચર્ચરિદિયા ॥ ૧૮ ॥

શબ્દાર્થ

ચૌરિંદ્રિયા- ચાર ઈન્દ્રિયવાળા, વિચ્છૂ- વીંછી, ઢિંકુણ- બગાઈ, ભમરા- ભમરા, ભમરિયા- ભમરીઓ, તિકા- તીડ, મચ્છિય- માખી, ડંસા- ડાંસ, મસગા-મચ્છર, કંસારી- કંસારી, કવિલ-કરોળીયો, ડોલાઈ- ખડમાંકડી વગેરે. ૧૮.

ગાથાર્થ

વીંછી, બગાઈ, ભમરા, ભમરી, તીડો, માખી, ડાંસ, મચ્છર, કંસારી, કરોળીયા અને ખડમાંકડી, વગેરે ચાર ઈન્દ્રિયો-વાળા (જીવો) છે. ૧૮.

સામાન્ય વિવેચન

આમાંના દરેક જીવો આપણા દેશમાં સૌને જાણીતા છે. છતાં કોઈ અભ્યાસીના ખ્યાલમાં ન હોય, તો અધ્યાપકે તે પ્રત્યક્ષ ઓળખાવવા.

ખડમાંકડી- શરીર ઉપર મૂત્ર કરે તો ફોલ્લા થાય છે.

ચૌરિન્દ્રિય જીવોને વધારામાં ચક્ષુ-આંખ ઈન્દ્રિય હોય છે. વગેરે શબ્દથી ભણકુત્તિકા, પતંગિયા, ડિંઢણ વગેરે લેવા. બેઈન્દ્રિય તેઈન્દ્રિય અને ચૌરિન્દ્રિય જીવો ગાથાર્થમાં કેટલાક ગણાવ્યા છે. તે ઉપરાંત પણ ઘણા જીવો હોય છે.

બેઈન્દ્રિય જીવોને મોટે ભાગે પગ નથી હોતા. તેઈન્દ્રિયને ૪-૬ કે વધારે પગ હોય છે. ચૌરિન્દ્રિયને ૬-૮ પગ હોય છે. , પંચેન્દ્રિયને બે કે ચાર અથવા આઠ પગ હોય છે, સાપ, માછલાં વગેરેને ખાસ પગ ન પણ હોય.

અથવા મોઢા આગળ બે વાળ હોય, તે તેઈન્દ્રિય, મોઢા ઉપર શીંગડા જેવા બે વાળ જેવા ભાગ હોય, તે ચઉરિન્દ્રિય જીવો ઓળખવાની નિશાની છે.

આ ત્રણેય વિકલેન્દ્રિય કહેવાય છે. તે પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત હોય છે. એટલે કુલ ૬ ભેદ થયા. $૨૨+૬=૨૮$ કુલ ભેદો અહીં સુધી થયા. ૧૮.

પાંચ ઈન્દ્રિયવાળા જીવોના મુખ્ય ભેદો.

૧. નારકના ભેદો

પંચિન્દિયા ય ચઝહા, નારય તિરિયા મણુસ્સ-દેવા ય ।

નેરઙ્ગયા સત્તવિહા, નાયવ્વા પુઢવી-ભેણં ॥ ૧૧ ॥

અન્વય : ય પંચિન્દિયા ચઝહા, નારય-તિરિયા ય મણુસ્સ - દેવા ।

પુઢવીભેણં નેરઙ્ગયા સત્તવિહા નાયવ્વા. ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ

પંચિન્દિયા- પાંચ ઈન્દ્રિયોવાળા જીવો, ચઉહા-ચાર પ્રકારે, નારય-નારક, તિરિયા- તિર્યંચ, નારય-તિરિયા-નારકો અને તિર્યંચો, મણુસ્સ-મનુષ્ય, દેવા-દેવો, મણુસ્સ-દેવા-મનુષ્યો અને દેવો, નેરઙ્ગયા-નૈરયિક, નારક જીવો, સત્તવિહા-સાત પ્રકારે, નાયવ્વા- જાણવા, પુઢવી-ભેએણં- પૃથ્વીના ભેદોની અપેક્ષાએ. ૧૮.

ગાથાર્થ

પાંચ ઈન્દ્રિયવાળા જીવો ચાર પ્રકારે : નારકો, તિર્યંચો, મનુષ્યો અને દેવો. પૃથ્વીઓના ભેદોની અપેક્ષાએ નારકો સાત

પ્રકારે જાણવા. ૧૯.

સામાન્ય વિવેચન

આપણે મનુષ્યો છીએ અને ગાય, ભેંસ વગેરે પશુઓ છે, કાગડા, પોપટ વગેરે પક્ષીઓ છે; મગર, માછલાં વગેરે પાણીમાં રહેનારા જીવો છે. એ સર્વ પંચેન્દ્રિય તિર્યચ જીવો કહેવાય છે. મનુષ્યો અને તિર્યચોને સારા કામોનું ફળ ભોગવવાનું ઠેકાણું, તે દેવલોક અને ખરાબ કર્મોનું ફળ ભોગવવાનું ઠેકાણું, તે નારક ભૂમિઓ. નારક નીચે છે અને દેવલોક ઉપર છે.

લોકવ્યવસ્થાની દૃષ્ટિથી જોતાં નારકો નીચે છે. તેની ઉપર તેનાથી ઓછા દુઃખવાળા અને વધારે સુખવાળા મનુષ્યો છે. અને ઘણાં સુખવાળા દેવો સૌથી ઉપર છે. માટે ગાથામાં એવો ક્રમ બતાવ્યો છે. કેટલાક દેવો મનુષ્યોની નીચે પણ છે. બધા જીવોના રહેવાના ઠેકાણાને વિશ્વ કહે છે. વિશ્વને-જગતને આપણે લોક-ચૌદ રાજલોક કહીએ છીએ. રાજ=રજજુ એક જાતનું માપ છે. અને તે માપથી માપતાં વિશ્વલોક ચૌદ રાજ લોક પ્રમાણ થાય છે. માટે તેનું નામ ચૌદ રાજલોક પણ કહેવાય છે.

તેમાંના નીચેના સાત રાજમાં સાત નારક પૃથ્વીઓ છે. તેથી નારક ગતિમાં ઉત્પન્ન થયેલા નૈરયિક જીવોના સાત પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે.

નીચેથી ગણતાં સાતમાં રાજે આવેલી પૃથ્વીના પડ ઉપર મનુષ્યો અને તિર્યચો રહે છે. અને તેની ઉપર સૂર્ય, ચંદ્ર અને બીજા દેવો રહે છે. ઠેઠ ઉપરના મથાળે સિદ્ધશિલા છે. તેની ઉપર એક યોજન પછી કેવળ અલોક જ આવે છે. સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય

વગેરે સૂક્ષ્મ જીવો ચૌદ રાજલોકમાં ઠાંસી ઠાંસીને રહેલા હોય છે.

ચૌદ રાજલોકનો આકાર-કેડે હાથ રાખી પગ પહોળા કરી ઊભા રહેલા માણસ જેવો હોય છે. અથવા ચપટા તળીઆવાળા ઉંધા વાળેલા કુંડા ઉપર થાળી મૂકી તેના ઉપર મૃદંગ (પખાવજ) વાજિંત્ર મૂકીએ અને તેના ઉપર માણસનું માથું મૂકીએ, તેના જેવો આકાર થાય છે. (જુઓ પૃષ્ઠ ૯૯)

નીચેના કુંડા જેવા આકારમાં ૭ નારક પૃથ્વીઓ છે. ૧ લી નારક પૃથ્વી ૧ રજજી લાંબી પહોળી, બીજી બે રજજી, ત્રીજી ત્રણ રજજી, ચોથી ચાર રજજી, પાંચમી પાંચ રજજી, છઠ્ઠી છ રજજી, સાતમી સાત રજજી લાંબી પહોળી છે.

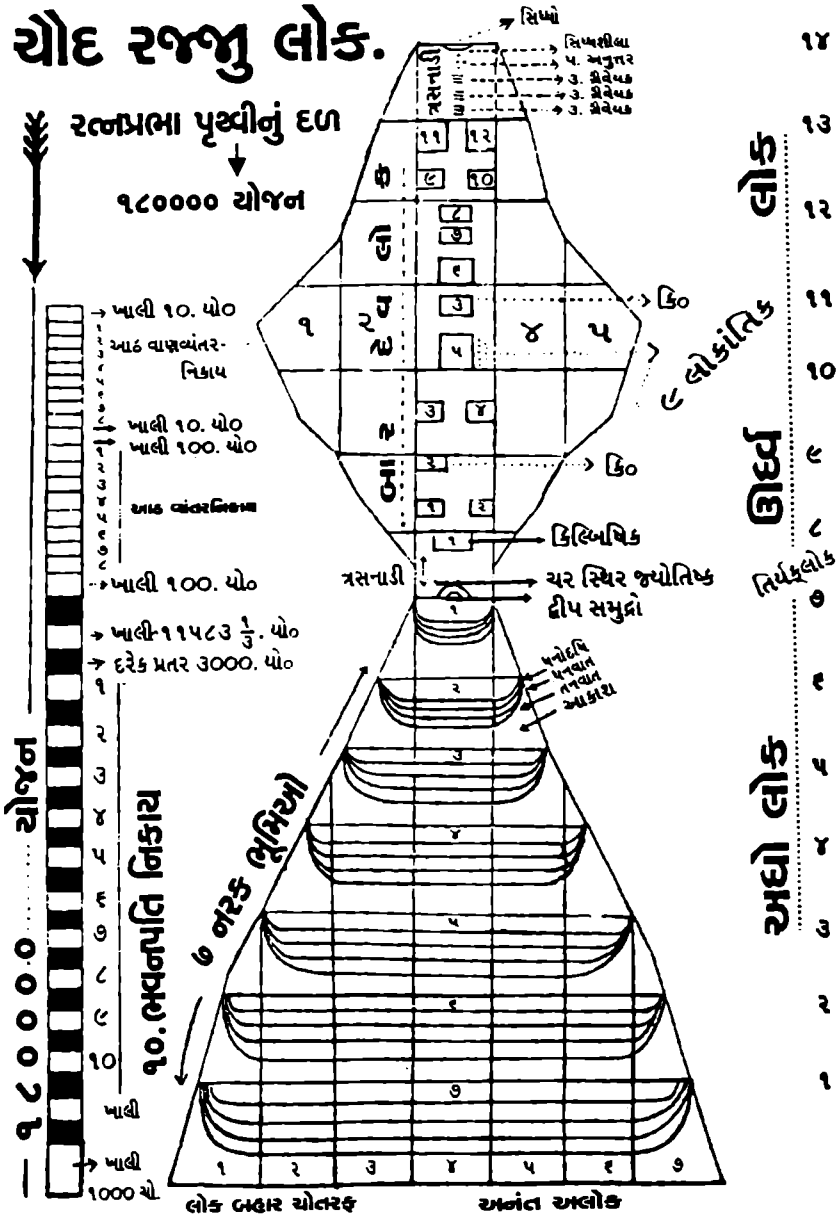
તે દરેક પૃથ્વીની નીચે મોટા ભાગમાં આકાશદ્રવ્ય (ખાલી ભાગ જેવું) છે, અમુક ભાગમાં તનુવાત, તેના પર ઘનવાત, તેના પર ઘનોદધિ અને તેનાપર નારક પૃથ્વી છે. તેમાં સીમંતક વગેરે નારકના આવાસો છે. તેમાં નરકના જીવો રહે છે અને દુઃખ ભોગવે છે.

पापान् नरान् पाप-फलोपभोगार्थं कायन्ति इति-નારકા:

સીમંતક- વગેરે નારકવાસો છે, તેમાં રહેતા નારક જીવો નારકો કે નૈરયિકો કહેવાય છે.

એ ૭ નારક પૃથ્વીના નામ- ધમ્મા, વંશા, શેલા, અંજના, રિષ્ટા, મઘા અને માઘવતી છે. અને પૃથ્વીઓના (ગોત્ર) અન્વયાર્થ નામ રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા, પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમઃ પ્રભા, તમસ્તમઃપ્રભા છે. ૧૯

ચૌદ રજ્જુ લોક.

પાંચ ઈન્દ્રિયવાળા તિર્યંચ જીવો

તેના મુખ્ય ત્રણ ભેદો અને કેટલાક જલચર જીવો
જલચર-થલચર-ખચરા, તિવિહા પંચિંદિયા તિરિક્ષ્ણા ય ।
સુસુમાર-મચ્છ-કચ્છવ-ગાહા-મગરા ય જલચારી ॥ ૨૦ ॥

અન્વય: જલચર-થલચર-ખચરા, તિવિહા પંચિંદિયા તિરિક્ષ્ણા ય ।
સુસુમાર-મચ્છ-કચ્છવ-ગાહા-મગરા ય જલચારી ॥ ૨૦ ॥

શબ્દાર્થ

જલચર- પાણીમાં રહેનારા, થલચર- જમીન ઉપર રહેનારા,
ખચરા- ખેચર, આકાશમાં ઉડનારા, તિરિક્ષ્ણા- તિર્યંચો, સુસુમાર-
મગરમચ્છ, મચ્છ- માછલાં, કચ્છવ- કાચબા, ગાહા- ગ્રાહ, ઝુંડ,
મગરા- મગર, જલચારી- જલચર જીવો. ૨૦.

ગાથાર્થ

પાણીમાં રહેતા, જમીન ઉપર રહેતા અને આકાશમાં ઉડતા
એમ ત્રણ પ્રકારે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો છે. મોટા મગરમચ્છ, માછલાં,
કાચબા, ઝુંડ (ગ્રાહ) અને મગર એ પાણીમાં રહે છે.

સામાન્ય વિવેચન

અહીં જણાવેલા ત્રણ પ્રકાર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોના છે. અહીં
તિર્યંચ શબ્દની આગળ પંચેન્દ્રિય વિશેષણ છે. તેથી જણાય છે કે
૧૮ મી ગાથા સુધીમાં આવેલા એકેન્દ્રિય, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય
અને ચઉરિન્દ્રિય પણ તિર્યંચો જ છે, પરંતુ તેઓ વિકલેન્દ્રિય
તિર્યંચો કહેવાય છે. કેમ કે તેઓને સંપૂર્ણ પાંચેય ઈન્દ્રિયો હોતી
નથી. વિકલ એટલે ઓછી, પાંચ સ્થાવર એકેન્દ્રિય કહેવાય છે.

એટલે સામાન્ય રીતે વિકલેન્દ્રિય તરીકે બે ત્રણ અને ચાર ઈન્દ્રિયવાળા જીવો લેવા.

સુસુમાર- એ પાડા જેવા મોટા મગરમચ્છ હોય છે, તે મોટે ભાગે દરિયામાં હોય છે.

કાયબા- તેની પીઠ ઉપર ઢાલ જેવી મજબૂત પીઠ હોય છે.

ઝુંડ-ગ્રાહ- હાથીને પણ ખેંચી જાય તેવું ઘણું જ બળવાન તાંતણાના આકારનું જળચર પ્રાણી છે.

આ સિવાય બીજા અનેક જળચર જીવો હોય છે, શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે- “ચૂડી અને નળીયાનો આકાર છોડીને જગતમાં જેટલા જેટલા આકાર હોય છે, તે દરેક આકારના જલચર જીવો મળી શકે છે.” તે ઉપરથી નક્કી થાય છે કે કેટલાક માછલા પ્રતિમાના આકારે પણ હોય છે. તેને જોઈ બીજા ઘણા જળચર જીવો જાતિસ્મરણજ્ઞાન પામીને સમ્યગ્દર્શન, સમ્યક્શ્રુત અને દેશવિરતિ ધર્મ પામે છે.

સ્થલચર તિર્યચોના ત્રણ ભેદો અને જીવો

ચતુષ્પય-રપરિસપ્પા, ભુયપરિસપ્પા ય થલચરા તિવિહા ।

ગો-સપ્પ-નત્તલ-પમુહા, બોધવ્વા તે સમાસેણં ॥ ૨૧ ॥

અન્વય: ચતુષ્પય-રપરિસપ્પા-ભુયપરિસપ્પા ય તિવિહા થલચરા ।

તે સમાસેણં ગો-સપ્પ-નત્તલ પમુહા બોધવ્વા ॥ ૨૧ ॥

શબ્દાર્થ

ચઉષ્પય- ચતુષ્પદ, ચોપગાં, ઉરપરિસપ્પા- પેટે ચાલનારા, ભુયપરિસપ્પા - હાથવતી ચાલનારા, ગો- બળદ, સપ્પ- સર્પ,

નઉલ- નોળીયા, પમુહ- વગેરે, બોધવ્વા- જાણવા, સમાસેણં- ટૂંકામાં. ૨૧.

ગાથાર્થ

ચોપગા, પેટે ચાલનારા અને હાથથી ચાલનારા એ ત્રણ પ્રકારે સ્થલચર (તિર્યચો) છે. ટૂંકમાં તે (અનુક્રમે) બળદ, સર્પ અને નોળીયા વગેરે જાણવા. ૨૧.

સામાન્ય વિવેચન

બળદ વગેરેથી હાથી, ઘોડા, ગિંટ, ગધેડા, બકરાં વગેરે સમજવા. સર્પ વગેરેથી અજગર વગેરે લેવા. હાથે ચાલનારાઓમાં ઉંદર, ગરોળી, કાચિંડો, ચંદનઘો, સાંઢા, ખીસકોલી, વાંદરા વગેરે સમજવા. ૨૧.

આકાશમાં ઉડનારા પક્ષીઓ અને તેના ભેદો

ખચરા રોમચ-પક્ષી, ચમ્મચ-પક્ષી ચ પાયડા ચેવ ।
નર-લોગાઓ બાહિં, સમુગ્ગ-પક્ષી વિચય-પક્ષી ॥ ૨૨ ॥

અન્વચ: રોમ-ચ-પક્ષી ચ ચમ્મ-ચ-પક્ષી ખચરા પાયડા ચેવ ।

નર-લોગાઓ બાહિં, સમુગ્ગ-પક્ષી વિચય-પક્ષી. ॥ ૨૨ ॥

શબ્દાર્થ

રોમ-ચ-પક્ષી- રોમજ પક્ષી, રુંવાટાની બનેલી પાંખવાળા, ચમ્મચ-પક્ષી- ચામડાની બનેલી પાંખવાળા પક્ષી, પાયડા- પ્રગટ, જાણીતા, ચેવ- જ, નર-લોગાઓ- મનુષ્યલોકથી (અઢી દ્વીપથી.) બાહિં- બહાર, સમુગ્ગ-પક્ષી- સમુદ્ગકપક્ષી, સમુદ્ગક- ડાભડો, તેની પેઠે સંકોચાયેલી પાંખવાળા પક્ષી,

વિચય-પક્ષી-વિતતપક્ષી-વિતત- પહોળી કરેલી પાંખવાળા. ૨૨.

ગાથાર્થ

રૂંવાટીની બનેલી પાંખવાળા અને ચામડાની બનેલી પાંખવાળા પક્ષીઓ જાણીતા જ છે. અઢી દ્વીપની બહાર સંકોચાયેલી પાંખવાળા અને પહોળી કરેલી પાંખવાળા (પક્ષીઓ) હોય છે. ૨૨.

સામાન્ય વિવેચન

કાગડા, પોપટ, પારેવા, સમડી, ગીધ, હંસ, સારસ, ચકલી વગેરે રૂંવાટાની પાંખવાળા છે. અને ચામાચીડિયા, વાગોળ, વડવાંગળા વગેરે ચામડાની પાંખવાળા છે. કોઈ કોઈ વડવાંગળની પાંખ હાલમાં પણ બબ્બે ગજ લાંબી હોય છે.

જંબૂદ્વીપ, ધાતકીખંડ દ્વીપ, અને અર્ધો પુષ્કરાવર્ત દ્વીપ એ અઢી દ્વીપમાં જ મનુષ્યો રહે છે. માટે તેનું નામ નરલોક કહેવાય છે. (અઢી દ્વીપનો નકશો આગળ ૧૦૮માં પેજ ઉપર આપેલ છે.) તેની બહાર કેટલાક એવા પક્ષીઓ છે, કે તેઓ ઉડે તો પણ તેમની પાંખ સંકેલાયેલી જ રહે છે. અને કેટલાક એવા છે કે - જ્યારે બેસે ત્યારે પણ તેમની પાંખ ઉઘાડી જ રહે છે. 'આ પક્ષીઓના જન્મ અને મરણ આકાશમાં જ થાય છે' એવી વાત આપણા પૂર્વાચાર્યો પરંપરાથી કહેતા આવ્યા છે. ૨૨.

સૂચન- શિક્ષકે અભ્યાસીઓને ઝીણા જંતુઓથી માંડીને પંચેન્દ્રિય તિર્યચો સુધીના પ્રાણીઓ નજરે દેખાડવા અને તે કયા ભેદમાં સમાય છે ? તે જણાવી તે વિષે વિદ્યાર્થી જેટલી સમજી શકે તેટલી માહિતી તેઓને આપવાથી આ વિષેનું જ્ઞાન રસપ્રદ થશે.

સંમૂર્ચિશ્રમ અને ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યચો અને મનુષ્યો

સવ્વે જલ-થલ-ખયરા-સમુચ્છિમા ગબ્મયા દુહા હુંતિ ।
કમ્મા-કમ્મગ-ભૂમિ,-અંતરદીવા મણુસ્સા ય ॥ ૨૩ ॥

અન્વયઃ સવ્વે જલ-થરા-ખયરા, સમુચ્છિમા ગબ્મયા દુહા હુંતિ ।
કમ્માકમ્મગ-ભૂમિ ય, અન્તર-દીવા મણુસ્સા. ॥ ૨૩ ॥

શબ્દાર્થ

જલ-થલ-ખયરા-જલચર, સ્થલચર અને ખેચર,
સમૂર્ચિશ્રમા-સંમૂર્ચિશ્રમ, મન વગરના અને ઉપપાત કે ગર્ભ વિના
ઉત્પન્ન થયેલા. ગબ્મયા-ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થયેલા કમ્મ-
અકમ્મગભૂમિ-અંતરદીવા- કર્મભૂમિ, અકર્મભૂમિ અને
અંતર્દીપોમાં (ઉત્પન્ન થયેલા) મણુસ્સા- મનુષ્યો. ૨૩.

ગાથાર્થ

દરેક (જાતના) જલચર, સ્થલચર, અને ખેચર (જીવો)
સંમૂર્ચિશ્રમ અને ગર્ભજ એમ બે પ્રકારે હોય છે. અને કર્મભૂમિ,
અકર્મભૂમિ અને અંતર્દીપોમાં (જન્મેલા) મનુષ્યો છે. ૨૩.

સામાન્ય વિવેચન

માતા-પિતાના સંયોગથી ઉત્પન્ન થઈ ગર્ભમાં પોષણ પામી
અમુક વખતે જન્મ થાય, તે જીવો ગર્ભજ કહેવાય છે. ગર્ભ
એટલે અંદરનો ભાગ. અમુક વખત સુધી ગર્ભમાં એટલે ઉદરના
મધ્ય ભાગના અમુક ભાગમાં રહી જન્મવું તેનું નામ ગર્ભજન્મ
છે. અને તે વિના, તે ગર્ભજ જીવોના શરીરના તત્ત્વો કે બીજા
કેટલાક બાહ્ય સંજોગો મળે, તેમાં જીવો ઉત્પન્ન થાય છે, તે

સંમૂર્ચ્છિમ જન્મ કહેવાય છે. ચાર ઇન્દ્રિયો સુધીની ઇન્દ્રિયોવાળા તિર્યચગતિના દરેક જીવો સંમૂર્ચ્છિમ હોય છે. અને પંચેન્દ્રિય તિર્યચોમાં કેટલાક સંમૂર્ચ્છિમ અને કેટલાક ગર્ભજ એમ બન્નેય પ્રકારના હોય છે.

સંમૂર્ચ્છિમ જીવોની ઉત્પત્તિના સામાન્ય પ્રકારો : એકેન્દ્રિય અને બેઇન્દ્રિય જીવો પોતાની ઉત્પત્તિને લાયક સંજોગો મળી જાય એટલે લગભગ પોતાની સ્વજાતિના જીવોની આસપાસ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે.

તેઇન્દ્રિય જીવો સ્વજાતિના જીવોના મળ-વિષ્ટા વગેરેમાંથી ઉત્પન્ન થઈ જાય છે.

ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવો સ્વજાતિના જીવોની લાળ, મળ વગેરેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે; પંચેન્દ્રિય જળચરોમાં માછલાં વગેરે સંમૂર્ચ્છિમ અને ગર્ભજ બન્નેય પ્રકારના હોય છે. ભુજપરિસર્પ અને ઉર:પરિસર્પ પણ બન્નેય પ્રકારના હોય છે. સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યો અપર્યાપ્ત જ મરે છે. પક્ષીઓમાં સંમૂર્ચ્છિમ પ્રાણીઓ સૂડા વગેરે સ્વજાતિના મૃતકલેવરોમાંથી ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. મનુષ્યો, બળદ વગેરે જરાયુ-ઓરમાં વીંટાઈને જન્મે છે. તે જરાયુજ ગર્ભજ કહેવાય છે. બીજા કેટલાક પશુઓ જરાયુ કે ઈંડા વિના સીધા બચ્ચાંરૂપે જન્મે છે. તે હાથી વગેરે પોતજ ગર્ભજ કહેવાય છે.

કોઈ વખતે આપણે બેઠા હોઈએ અને એકાએક વરસાદનું ઝાપટું પડે, કે થોડી જ વારમાં પાંખોવાળા ઉધઈ જેવાં જીવડાં ઊડીને આપણને ગભરાવી નાખે છે. થોડીવારમાં તેની પાંખો તૂટી જાય છે. અને થોડીવારમાં તો તે જીવડાંઓ મરી પણ જાય છે. તે

બધા ગર્ભ વિના માત્ર સંમૂર્ચિત્તમ તરીકે ઉત્પન્ન થયાં હોય છે. એ રીતે ચોમાસામાં અનેક જાતના સંમૂર્ચિત્તમ જીવો જન્મતાંની સાથે ઉભરાઈ જતાં આપણે જોઈએ છીએ.

૨૨ સ્થાવરના, ૬ વિકલેન્દ્રિયોના, ૨૦ પંચેન્દ્રિય તિર્યચોના, એ પ્રમાણે તિર્યચગતિમાં રહેલા જીવોના કુલ ૪૮ ભેદો છે.

જંબુદ્વીપમાં મેરુ પર્વતની દક્ષિણે ભરતક્ષેત્ર છે. ભરતની ઉત્તરે હિમવંત ક્ષેત્ર અને હરિવર્ષ ક્ષેત્ર છે, તેની વચ્ચે અનુક્રમે (લઘુ)હિમવંત અને મહાહિમવંત પર્વતો છે. હરિવર્ષ ક્ષેત્રની ઉત્તરે નિષધ પર્વત અને તેની ઉત્તરે મહાવિદેહ ક્ષેત્ર છે, તેની ઉત્તરે નીલવંત પર્વત છે. તે પછી રમ્યક્ષેત્ર, રુક્મિ પર્વત, હિરણ્યવત ક્ષેત્ર, શિખરી પર્વત અને ઐરવત ક્ષેત્ર આવે છે. આ રીતે એ સાત ક્ષેત્રોમાં મનુષ્ય રહે છે.

તેમાંના ભરત, ઐરવત અને મહાવિદેહ : એ ત્રણ કર્મભૂમિઓ છે. તેમાં રહેલ મનુષ્યો કર્મભૂમિજ કહેવાય છે. બાકીના ચાર ક્ષેત્રો તથા મહાવિદેહમાં આવેલા દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ એ છ ક્ષેત્ર અકર્મભૂમિ કહેવાય છે. તેમાંનાં મનુષ્યો પણ અકર્મભૂમિજ કહેવાય છે.

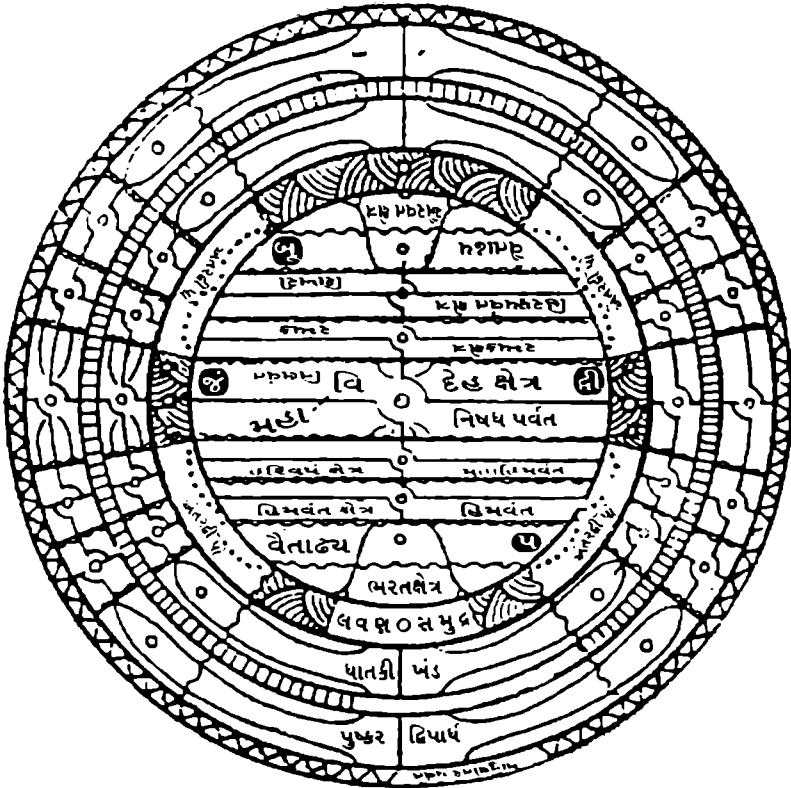
હિમવંત અને શિખરી પર્વતની બન્ને બાજુએ બબ્બે દાઢાઓ લવણસમુદ્રમાં ગયેલી છે. તે આઠ દાઢાઓ ઉપર સાત સાત અંતર્દ્વીપો છે, એટલે કુલ ૫૬ અંતર્દ્વીપો (સમુદ્રની અંદર રહેલા દ્વીપો) માં રહેલા મનુષ્યો અંતર્દ્વીપજ મનુષ્યો ગણાય છે.

૬ કર્મભૂમિ અને ૧૨ અકર્મભૂમિઓ ધાતકીખંડમાં છે ને

એટલી જ અર્ધપુષ્કર દ્વીપમાં છે. એટલે કુલ પાંચ ભરત, પાંચ ઐરવત, પાંચ મહાવિદેહ, પાંચ હિમવંત ક્ષેત્ર, પાંચ હરિવર્ષ ક્ષેત્ર, પાંચ હિરણ્યવંત, પાંચ રમ્યકુ, પાંચ દેવકુરુ, પાંચ ઉત્તરકુરુ અને ૫૬ અંતર્દ્વીપના મનુષ્યો. કુલ ૧૦૧ ભેદ થયા.

તેના સંમૂર્ચિષ્મ અને ગર્ભજ. તેમાં ગર્ભજના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત ગણતાં ૨૦૨. અને સંમૂર્ચિષ્મના ૧૦૧ અપર્યાપ્ત, એટલે કુલ ૩૦૩ ભેદ થયા.

અઠી દ્વીપનો નકશો

સંમૂર્ચિષ્ઠમ મનુષ્યો, ગર્ભજ મનુષ્યોના વિષ્ણા, મૂત્ર, બડખા, નાસિકાનો મેલ, વમન, પડ, લોહી, મૈથુનક્રિયા, વીર્ય, પિત્ત, શ્લેષ્મવીર્યના સૂકા પુદ્ગલો (ભીંજાય તો) નગરના ખાળ, મૃતકના કલેવરો અને સર્વ અશુચિ-સ્થાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

દેવોના પેટા ભેદો સાથે મુખ્ય ભેદો

દસહા ભવણા-ડહિવઈ, અદ્વ-વિહા વાણમંતરા હુંતિ ।

જોડસિયા પંચ-વિહા, દુ-વિહા વેમાણિયા દેવા ॥ ૨૪ ॥

અન્વયઃ ભવણાહિવઈ વાણમંતરા, જોડસિયા, વેમાણિયા દેવા ।

દસહા અદ્વવિહા, પંચ-વિહા દુ-વિહા હુંતિ. ॥ ૨૪ ॥

શબ્દાર્થ

દસહા- દશ પ્રકારે, ભવણાહિવઈ- ભવનાધિપતિ, ભવનપતિ, અદ્વવિહા- આઠ પ્રકારે, વાણમંતરા- વાણવ્યંતરો, જોડસિયા- જ્યોતિષ્ક, જ્યોતિષી, પંચવિહા-પાંચ પ્રકારે, વેમાણિયા- વૈમાનિકો, વિમાનમાં રહેનારા. ૨૪.

ગાથાર્થ

ભવનાધિપતિ દશ પ્રકારે, વ્યંતરો આઠ પ્રકારે, જ્યોતિષ્ક પાંચ પ્રકારે અને વૈમાનિક દેવો બે પ્રકારે છે. ૨૪.

સામાન્ય વિવેચન

ભવનપતિ દેવો-રત્નપ્રભા નામની નારકપૃથ્વીના ૧૮૦૦૦૦ (એક લાખ એશી હજાર) યોજનના જાડા થરમાંથી ઉપર અને નીચેના એક હજાર યોજન બાદ કરતાં, બાકી રહેલા ૧,૭૮, ૦૦૦ યોજનમાં તેર પ્રતરના થરના બાર આંતરામાં આ

ભવનપતિ દેવો ઘર જેવા ભવનો અને માંડવા જેવા આવાસોમાં રહે છે.

ભવનોમાં રહે છે, માટે તેઓ ભવનપતિ કહેવાય છે. અને કુમાર જેવા રૂપાળા, આનંદી, રમતિયાળ અને છેલબટાઉ-શોખીન હોવાથી, અસુરકુમાર વગેરે દરેકના નામોને છેડે કુમાર શબ્દ લગાવાય છે.

વ્યંતર દેવો- ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે રત્નપ્રભા નારક પૃથ્વીના ઉપર છોડેલા હજાર યોજનના દળમાંથી નીચેના અને ઉપરના સો સો યોજન છોડીને, બાકીના આઠસો યોજનમાં આઠ વ્યંતર દેવોની જાતિ રહે છે.

તેવી જ રીતે ઉપરના છોડેલા સો યોજનમાં ઉપર અને નીચેના દશ દશ યોજન છોડીને, વચ્ચેના એંશી યોજનમાં આઠ વાનવ્યંતર જાતિના દેવો રહે છે.

વ્યંતર એટલે અંતર વગરના, અથવા વિવિધ પ્રકારના અંતરવાળા, એટલે કે છેટે-છેટે રહેનારા. વનો વગેરેમાં રહેવા ઉપરથી વાનમંતર-વાનવ્યંતર પણ નામ પડ્યું છે.

જ્યોતિષ્ક દેવો-

ત્રણ લોક : જે ભાગમાં ૭ નારકો રહે છે, તે અધોલોક છે. ઉપર વૈમાનિક દેવો રહે છે, તે ઊર્ધ્વલોક કહેવાય છે. અને આપણે રહીએ છીએ, તે તિર્યક્-તિર્થ્ણલોક કહેવાય છે. એ પ્રમાણે ત્રણ લોક છે.

તિર્થ્ણલોકની બરાબર વચમાં મેરૂ પર્વત છે અને મેરૂ પર્વતના મૂળમાં આઠ રુચકપ્રદેશવાળી સમભૂતલા નામની એક

સપાટ જમીનનો ભાગ છે, કે જ્યાંથી આપણા શાસ્ત્રમાં બતાવેલા દરેક માપ થાય છે, તે સમભૂતલાથી નવસો યોજન ઉપર અને નવસો યોજન નીચે એમ અઢારસો યોજન તિચ્છાલોક છે.

તેમાં ઉપર નવસો જોજનમાં પ્રકાશ કરનારા-જ્યોતિષ્ક દેવો નીચે પ્રમાણે આવેલા છે : સમભૂતલા ઉપર ૭૮૦ યોજને તારાનાં વિમાનો, પછી ૧૦ યોજન ઉપર સૂર્યનાં વિમાન, પછી ૮૦ યોજન ઉપર ચંદ્રનાં વિમાન, પછી ૪ યોજન ઉપર નક્ષત્રનાં વિમાન, અને તેથી ૧૬ યોજન ઉપર ગ્રહોનાં વિમાનો છે.

અઢી દ્વીપ ઉપર રહેલા ઉપર કહેલા પાંચેય જ્યોતિષ્કના બધા વિમાનો મેરુ પર્વતની આજુબાજુ ફરે છે. માટે તે ચર જ્યોતિષ્ક કહેવાય છે. અઢીદ્વીપની બહાર બધા સ્થિર રહે છે, માટે તે સ્થિર જ્યોતિષ્ક કહેવાય છે. એટલે પાંચ ચર અને પાંચ સ્થિર એમ દશ જ્યોતિષ્ક દેવો છે.

આમ ભવનપતિદેવો અધોલોકમાં, વ્યંતર તથા વાણવ્યંતર સામાન્ય રીતે તિચ્છાલોકના નીચેના ભાગમાં તથા જ્યોતિષ્કો ઉપરના ભાગમાં છે, અને વૈમાનિક દેવો ઊર્ધ્વલોકમાં છે. તે નીચે પ્રમાણે :-

વૈમાનિક દેવો :-વિ-માન = વિચિત્ર પ્રકારના માન-માપ વાળાં વિમાનો. તેમાં ઉત્પન્ન થતા હોવાથી તે દેવોનું નામ વૈમાનિક છે.

ગ્રહોના વિમાનો પછી ઉપર જઈએ ત્યારે અસંખ્ય યોજનનો એક રાજલોક પૂરો થયા પછી દક્ષિણ દિશામાં સૌધર્મ અને ઉત્તર દિશામાં ઈશાન દેવલોક આવે છે. એ જ પ્રમાણે તેની ઉપર દક્ષિણ

દિશાએ ત્રીજો અને ઉત્તર દિશાએ ચોથો દેવલોક આવે છે.

પછી, વચ્ચે પાંચમો અને છઠ્ઠો દેવલોક ઉપરાઉપર આવેલા છે. છઠ્ઠા દેવલોકની ઉપરા ઉપર સાતમો અને આઠમો દેવલોક આવે છે. પછી પહેલા-બીજા, અને ત્રીજા-ચોથાની જેમ નવમો-દસમો અને અગિયારમો-બારમો એમ ચાર દેવલોક આવેલા છે.

આ બાર દેવલોકમાં કિલ્બિષિયા દેવોના ત્રણ અને લોકાંતિક દેવોના નવ વિમાનો છે. પહેલા-બીજાની નીચે; ત્રીજાની નીચે; અને છઠ્ઠાની નીચે; એમ કિલ્બિષિક દેવોના ત્રણ વિમાનો છે. અને પાંચમાં દેવલોકના અરિષ્ટ પ્રતરમાં કૃષ્ણરાજી (સચિત્ત-અચિત્ત પૃથ્વીમય કાળા થરની રેખા)માં નવ લોકાંતિક દેવોના નવ વિમાનો છે.

બાર દેવલોકથી ઉપર-પહેલા ઉપર ઉપર ત્રણ-પછી ઉપર ઉપર ત્રણ-અને પછી ઉપર ઉપર ત્રણ; એમ નવ શ્રૈવેયક દેવોનાં વિમાનો છે. તેની પણ ઉપર સરખી સપાટીએ પાંચ અનુત્તર વિમાનો છે, તેમાં સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાન વચ્ચે છે; અને બાકીના ચાર, ચાર દિશાએ છે.

આ ઉપરાંત વ્યંતર જાતિમાં ૧૦ તિર્યકજૃંભક દેવોનો સમાવેશ થાય છે, કે જેઓ તીર્થકર પ્રભુના ચ્યવન જન્માદિ કલ્યાણકો વખતે ધન-ધાન્યાદિથી તેમના ઘરો ભરી દે છે. તેઓ વૈતાલ્યોમાં રહે છે.

નારક જીવોને દુઃખ દેનારા પરમાધાર્મિક દેવોનો ભવનપતિ દેવોમાં સમાવેશ થાય છે, પરમ-અધાર્મિક-કૂર ભયંકર પાપી. ભવનપતિમાં દરેકના બબ્બે ગણતાં ૨૦, વ્યંતર અને

વાણવ્યંતરના બબ્બે ગણતાં ૩૨, જ્યોતિષ્કમાં માત્ર સૂર્ય અને ચંદ્ર એ બે. અને વૈમાનિકના નવમા-દશમા દેવલોકનો એક અને અગિયારમાં-બારમાનો એક-બાકીના પ્રથમ આઠ વિમાન દેવલોકનો દરેકનો એક-એક એમ ગણતાં ૧૦, એમ કુલ ૬૪ ઈન્દ્રો થયા.

ઈન્દ્ર એટલે દેવોનો રાજા. એવી રીતે રાજા દેવ, નોકર દેવ વગેરે જાતની આપણી સામાજિક વ્યવસ્થા-કલ્પ પ્રમાણે, જે દેવોમાં પણ એવી એવી સામાજિક વ્યવસ્થા છે, તે કલ્પોપપન્ન-કલ્પયુક્ત કહેવાય છે. અને એવી વ્યવસ્થા વગરના દેવો-ઐવેયક અને અનુત્તર દેવો છે. તેથી તેઓ કલ્યાતીત એટલે કે એવા કલ્પ રહિત છે. તીર્થંકર પ્રભુના કલ્યાણકોમાં કલ્પોપપન્ન દેવો જ આવીને મહોત્સવ વગેરે કરે છે.

મૂળ ગાથામાં વૈમાનિક દેવોના જે બે ભેદ બતાવ્યા છે, તે કલ્પોપપન્ન અને કલ્યાતીત એ બે ભેદ સમજવા, અનુત્તર અને ઐવેયકો સિવાયના બધા દેવો કલ્પોપપન્ન છે, તે સમજાય તેવું છે.

કલ્પોપપન્ન: ૧૦ ભવનપતિ, ૧૫ પરમાધાર્મિક, ૮ વ્યંતર, ૮ વાણવ્યંતર, ૫ ચરજ્યોતિષ્ક, ૫ સ્થિર જ્યોતિષ્ક, ૧૨ કલ્પવાસી, ૧૦ તિર્યક્ષૃંભક, ૩ કિલ્બીષિક, ૯ લોકાંતિક. એમ ૮૫ ભેદ છે.

કલ્યાતીત : ૯ ઐવેયક અને ૫ અનુત્તર અને એમ ૧૪. સર્વ મળી દેવોના ૯૯ ભેદોના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત ગણતાં કુલ ૧૯૮ ભેદો થાય છે.

ઉપસંહાર

એ પ્રમાણે તિર્યંચગતિના ૪૮, નારકોના ૧૪, મનુષ્યોના ૩૦૩ અને દેવોના ૧૯૮ ભેદો ગણતાં સંસારી જીવોના ૫૬૩ ભેદો થાય છે.

અહીં સુધીમાં સંસારી જીવોના ભેદો પૂરા થાય છે.

સૂચન-દેવોના સ્થાનો સમજવા માટે ચૌદ રાજલોકના (૧૦૦ માં પેજ ઉપર) નકશાનો ઉપયોગ કરો.
મુક્તજીવોના ભેદો, તથા જીવોના મુખ્ય મુખ્ય ભેદોના પ્રકરણનો ઉપસંહાર...

સિદ્ધના જીવોના પ્રકાર

સિદ્ધા પનરસ-ભેયા, તિત્થા-ડતિત્થા-ડડઈ-સિદ્ધ-ભેણં ।
ए संखेवेणं, जीव-विगप्पा समक्खाया ॥ २५ ॥

अन्वयः तित्थ-अतित्थ-आइ-सिद्ध-भेएणं सिद्धा पनरस भेया ।
ए जीवविगप्पा, संखेवेणं समक्खाया ॥ २५ ॥

શબ્દાર્થ

તિત્થ-અતિત્થ-આઈ-સિદ્ધભેએણં- તીર્થ અને અતીર્થ વગેરે સિદ્ધોના ભેદોની અપેક્ષાએ સિદ્ધા-સિદ્ધો, મોક્ષમાં ગયેલા જીવો, પનરસભેયા-પંદર ભેદે, એએ- એ, જીવ-વિગપ્પા-જીવના ભેદો, સંખેવેણં-સંક્ષેપથી, સમક્ખાયા- સ્પષ્ટ સમજાવ્યા છે. ૨૫.

ગાથાર્થ

તીર્થ, અતીર્થ વગેરે સિદ્ધોના ભેદોની અપેક્ષાએ સિદ્ધો પંદર પ્રકારે છે. જીવોના એ ભેદો ટુંકમાં સ્પષ્ટ સમજાવ્યા છે. ૨૫.

સામાન્ય વિવેચન

આઠ કર્મોથી છુટા થઈ મોક્ષમાં ગયેલા જીવો મુક્તજીવો કહેવાય છે. મુક્ત એટલે (કર્મોથી) છુટા પડેલા, મોક્ષ એટલે કર્મોથી છુટકારો. સિદ્ધ = તૈયાર, કર્મોથી છુટી નિર્મળ આત્મા તરીકે પ્રગટ થયેલા. નિર્વાણ સંસારનું બુઝાઈ જવું. સિદ્ધિગતિ-સંપૂર્ણ ગુણો પ્રગટ થવા રૂપ કાર્યની સફળતા પામેલા જીવો જેવી પરિસ્થિતિમાં રહે છે. તે પરિસ્થિતિ વગેરે મોક્ષના નામો છે.

અહીં સુધી સંસારી અને મુક્ત, સંસારીના ત્રસ અને સ્થાવર, સ્થાવરના પૃથ્વી, પાણી, વાયુ, અગ્નિ અને પ્રત્યેક તથા સાધારણ વનસ્પતિ, ત્રસના બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય-વિકલેન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય જીવોના સાત નરક, ગર્ભજ તથા સંમૂર્ચિમ જળચર, ચતુષ્પદ, ઉરપરિસર્પ, ભુજપરિસર્પ, અને બેચર એમ પાંચ-પાંચ તિર્યચો, કર્મભૂમિમાં, અકર્મભૂમિમાં અને અંતર્દીપમાં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યો, તથા ચાર પ્રકારના દેવો અને પંદર પ્રકારના સિદ્ધો; એમ આ જગતમાં જેટલા જીવો છે, તે તમામના ભેદો અને પ્રકારો જો કે ટુંકામાં પણ બધા સમજાવી દીધા છે.

જીવવિચાર (ભાગ ૨ જો)

જીવોના ભેદો ઉપર પાંચ દ્વારો.

एएसिं जीवाणं, सरीरमाऊठिई स-कायम्मि ।

पाणा जोणि-पमाणं, जेसिं जं अत्थि तं भणिमो ॥ २६ ॥

अन्वयः एएसिं जीवाणं-जेसिं जं सरीरं, आऊ, सकायम्मि ठिई ।

पाणा, जोणि-पमाणं, अत्थि तं भणिमो. ॥ २६ ॥

શબ્દાર્થ

એએસિં-એ, જીવાણં- જીવોમાં, જેસિં-જેઓને. જં-જે. સરીરં-શરીર, આઊ- આયુષ્ય, સકાયમ્મિ- સ્વકાયમાં, ઠિઈ- સ્થિતિ. પાણા-પ્રાણો, જોઈણ-પમાણં-યોનિઓનું પ્રમાણ. અત્થિ- છે. તં- તે, ભણિમો- કહીએ છીએ. ૨૬

ગાથાર્થ

શરીર, આયુષ્ય, સ્વકાયમાં સ્થિતિ, પ્રાણો અને યોનિઓનું પ્રમાણ, એ જીવોમાં જેઓને જે છે, તે કહીએ છીએ. ૨૬.

સામાન્ય વિવેચન

શરીર એટલે શરીરની ઉંચાઈ સમજવાની છે. શરીરની ઉંચાઈ અને આયુષ્ય જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ એ બંનેય પ્રકારનાં કહેવાશે. સ્વકાયસ્થિતિ, પ્રાણો અને યોનિઓની સમજ આગળ ઉપર આપીશું. ૨૬.

શરીરની ઉંચાઈ.

૧. એકેન્દ્રિયોના શરીરની ઉંચાઈ.

અંગુલ-અસંખ-ભાગો, સરીરમેગિંદિયાણ સવ્વેસિં ।

જોયણ-સહસ્સમહિયં, નવરં પત્તેય-રુક્ષાણં ॥ ૨૭ ॥

અન્વય : સવ્વેસિં એગિંદિયાણ, સરીરં અંગુલ-અસંખ-ભાગો ।

નવરં પત્તેયરુક્ષાણં, અહિયં જોયણ-સહસ્સં ॥ ૨૭ ॥

શબ્દાર્થ

સવ્વેસિં- સર્વે, એગિંદિયાણં-એકેન્દ્રિયોનું, સરીરં- શરીર (ની ઉંચાઈ), અંગુલ-અસંખ-ભાગો-આંગળનો અસંખ્યાતમો ભાગ, નવરં- પરંતુ, પત્તેય-રુક્ષાણં- પ્રત્યેક વનસ્પતિઓનું, અહિયં-અધિક, જોયણ-સહસ્સં-હજાર યોજન. ૨૭.

ગાથાર્થ

સર્વ એકેન્દ્રિયોનું શરીર આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગ (જેટલું) છે. ફક્ત પ્રત્યેક વનસ્પતિઓનું (કાંઈક) અધિક-હજાર જોજન છે. ૨૭.

સામાન્ય વિવેચન

બધા એકેન્દ્રિયોનું શરીર અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું છે. એટલે એકેન્દ્રિયોના ૨૨ ભેદોમાં માત્ર પર્યાપ્ત પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય સિવાયના ૨૧ ભેદોનું એ પ્રમાણ જાણવું. છતાં તેમાં નાનું મોટું હોય છે તે વિશેષ વિવેચનમાંથી સમજવું. પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનું શરીર એક હજાર યોજનથી કાંઈક અધિક કહ્યું છે.

તે હજાર જોજન ઉંડા જળાશયોમાં તથા અઢી દ્વીપની બહારનાં જળાશયોમાં થતી કમળની નાળો તથા વેલાઓને આશ્રયીને સમજવું. ૨૭.

૨. વિકલેન્દ્રિયોના શરીરની ઉંચાઈ

બારસ-જોયણ તિન્નેવ, ગાડઆ જોયણં ચ અણુક્કમસો ।
બેઙ્ઙદિય-તેઙ્ઙદિય, -ચરિંદિય-દેહમુચ્ચત્તં ॥ ૨૮ ॥

અન્વય :

બે-ઙ્ઙદિય-તે-ઙ્ઙદિય-ચરિંદિય-દેહમુચ્ચત્તં અણુક્કમસો ।
બારસ-જોયણ, તિન્નેવ ગાડઆ, ચ જોયણં. ॥ ૨૮ ॥

શબ્દાર્થ

દેહં - શરીરની, ઉચ્ચત્તં- ઉંચાઈ, દેહમુચ્ચત્તં-શરીરની ઉંચાઈ, બારસ- બાર, જોયણ-યોજન, તિન્નેવ- ત્રણ જ, ગાડઆ- ગાઉ, અણુક્કમસો- અનુક્રમે. ૨૮.

ગાથાર્થ

બે-ઈન્દ્રિય, તે-ઈન્દ્રિય અને ચરિન્દ્રિયના શરીરની ઉંચાઈ અનુક્રમે બાર યોજન, ત્રણ ગાઉ અને (એક) યોજન છે. ૨૮.

સામાન્ય વિવેચન

સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રમાં થતા શંખો વગેરે અને અઢીદ્વીપની બહાર થતા કાનખજૂરા વગેરે તથા ભમરા વગેરેના શરીરની ઉંચાઈ એટલે લંબાઈ આ ગાથામાં જણાવેલા માપ પ્રમાણે વધારેમાં વધારે હોય છે. આ ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા જીવો અઢીદ્વીપની બહાર હોય છે.

૩. નારક જીવોના શરીરની ઉંચાઈ

ધણુ-સય-પંચ-પમાણા, નેહ્યા સત્તમાઈ પુઢવીએ ।
તત્તો અદ્ધદ્ધૂણા, નેયા રયણ-પ્પહા જાવ ॥ ૨૧ ॥

અન્વય : સત્તમાઈ પુઢવીએ નેહ્યા, ધણુ-પંચ-સય-પમાણા ।
તત્તો જાવ રયણપ્પહા(તાવ) અદ્ધદ્ધૂણા નેયા. ॥ ૨૧ ॥

શબ્દાર્થ

સત્તમાઈ પુઢવીએ - સાતમી નારક પૃથ્વીમાં, નેરઈયા-
નેરયિકો-નારક જીવો. ધણુ-સય-પંચ-પમાણા-પાંચસો ધનુષ્ય
પ્રમાણવાળા. તત્તો-ત્યાંથી, જાવ-જયાં સુધી, રયણપ્પહા-
રત્નપ્રભા, અદ્ધદ્ધૂણા- અર્ધ અર્ધ ઓછા. નેયા- જાણવા. ૨૯.

ગાથાર્થ

સાતમી (નારક) પૃથ્વીમાં નારક જીવો પાંચસો ધનુષ્યના
પ્રમાણવાળા છે. ત્યાંથી રત્નપ્રભા સુધી અર્ધા-અર્ધા ઓછા જાણવા.
૨૯.

સામાન્ય વિવેચન

નારકનાં નામ	શરીરની ઉંચાઈ	ધનુષ આંગળ
રત્નપ્રભાના	નારકોના શરીરની ઉંચાઈ	૭૧૧ ૬
શર્કરાપ્રભાના	નારકોના શરીરની ઉંચાઈ	૧૫૧ ૧૨
વાલુકાપ્રભાના	નારકોના શરીરની ઉંચાઈ	૩૧૧ ૦
પંકપ્રભાના	નારકોના શરીરની ઉંચાઈ	૬૨૧ ૦
ધૂમપ્રભાના	નારકોના શરીરની ઉંચાઈ	૧૨૫ ૦

તમઃપ્રભાના નારકોના શરીરની ઉંચાઈ ૨૫૦ ૦
તમસ્તમઃ પ્રભાના નારકોના શરીરની ઉંચાઈ ૫૦૦ ૦

આ ઉંચાઈ નારકોના સ્વાભાવિક શરીરની છે. ઉત્તરવૈક્રિયની બમણી બમણી હોય છે. નારક પૃથ્વીઓનાં જુદા જુદા થરોમાં- પ્રતરોમાં નારક જીવો રહે છે. તેમાં પ્રતરવાર શરીરની ઉંચાઈ જુદી જુદી હોય છે. તે મોટી સંગ્રહણી વગેરે બીજા ગ્રંથોમાંથી જાણવું.

૪. તિર્યયો અને મનુષ્યના શરીરની ઉંચાઈ ગર્ભજ તિર્યયોની ઉંચાઈ

જોયણ-સહસ્સ-માણા, મચ્છા ડગા ય ગબ્મયા હુંતિ ।
ધણુહ-પુહત્તં પક્ષિસુ, ભુઅ-ચારી ગાડઅ-પુહત્તં ॥ ૩૦ ॥

અન્વયઃ મચ્છા ય ગબ્મયા ડગા, જોયણ-સહસ્સ-માણા હુંતિ ।
પક્ષીસુ ધણુહ-પુહત્તં, ભુઅ-ચારી ગાડઅ-પુહત્તં ॥ ૩૦ ॥

શબ્દાર્થ

મચ્છા-માછલાં, જલચર જીવો, ગબ્મયા- ગર્ભજ, ઉરગા-
ઉરઃપરિસર્પ જીવો, જોયણ-સહસ્સમાણા- હજાર યોજનના
પ્રમાણવાળા, પક્ષીસુ- પક્ષીઓ, ધણુહપુહત્તં- ધનુષ્યપૃથક્ત્વ,
પુહત્તં-પૃથક્ત્વ એક અને દશ સિવાય. એટલે ૨ થી ૯ સુધી.
ગાઉઅ-પુહત્તં- ગાઉ પૃથક્ત્વ ભુઅચારી-ભુજપરિસર્પ. ૩૦

ગાથાર્થ

માછલાં (જલચર જીવો) અને ગર્ભજ ઉરઃપરિસર્પો હજાર
યોજનના પ્રમાણવાળા છે. પક્ષીઓ (ખેચર જીવો) ધનુષ્યપૃથક્ત્વ,

ભુજપરિસર્પો ગાઉ પૃથક્ત્વ હોય છે.૩૦.

સામાન્ય વિવેચન

અહીં સંમૂર્ચિશ્રમ અને ગર્ભજ એ બન્નેય પ્રકારના જળચર જીવો સમજવા. આવા મોટા જળચર જીવો સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રમાં થાય છે. અહીં આપવામાં આવેલા પ્રમાણો અઢીઢીપની બહારના જીવોની અપેક્ષાએ સમજવા.૩૦.

૫. સંમૂર્ચિશ્રમ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના શરીરની ઉંચાઈ

ખચરા-ધણુહ-પુહત્તં, ભુચગા ઝગા ચ જોચણ-પુહત્તં ।

ગાઝઅ-પુહત્ત-મિત્તા, સમુચ્છિમા ચઝપ્પયા ભણિયા ॥ ૩૧ ॥

અન્વચ: સમુચ્છિમા ખચરા ભુચગા, ધણુહ-પુહત્તં ચ ।

ઝગા જોચણ પુહત્તં, ચઝપ્પયા ગાઝઅ પુહત્તમિત્તા ભણિયા. ॥ ૩૧ ॥

શબ્દાર્થ

સમુર્ચિશ્રમા-સંમૂર્ચિશ્રમ, ખચરા- ખેચરો, ભુચગા-ભુજપરિ-
સર્પ, ઝરગા- ઝર:પરિસર્પ, ચઝપ્પયા-ચતુષ્પદ, ગાઝઅ-પુહુત્ત-
મિત્તા- ગાઉપૃથક્ત્વ પ્રમાણવાળા, ભણિયા- કહ્યા છે. ૩૧.

ગાથાર્થ

સંમૂર્ચિશ્રમ-ખેચરો અને ભુજપરિસર્પો ધનુષ્યપૃથક્ત્વ,
ઝર:પરિસર્પો યોજનપૃથક્ત્વ અને ચતુષ્પદો ગાઉપૃથક્ત્વ માપના
કહ્યા છે. ૩૧.

સામાન્ય વિવેચન

સંમૂર્ચિછમ ખેચર -	૨ થી ૯ ધનુષની ઉંચાઈ
સંમૂર્ચિછમ ભુજપરિસર્પ -	૨ થી ૯ ધનુષની ઉંચાઈ
સંમૂર્ચિછમ ઉર:પરિસર્પ -	૨ થી ૯ યોજનની ઉંચાઈ
સંમૂર્ચિછમ ચતુષ્પદ -	૨ થી ૯ ગાઉની ઉંચાઈ
સંમૂર્ચિછમ જળચર -	૧ હજાર યોજન ઉંચાઈ.

૬. ગર્ભજ ચતુષ્પદ અને મનુષ્યની ઉંચાઈ

છચ્ચેવ ગાડઆઈં, ચડંપ્પયા ગભ્મયા મુણેયવ્વા ।

કોસ-તિગં ચ મણુસ્સા, ઉક્કોસ-સરીર-માણેણં ॥ ૩૨ ॥

અન્વય: ગભ્મયા ચડંપ્પયા છચ્ચેવ, ગાડઆઈં મુણેયવ્વા ।

ચ મણુસ્સા ઉક્કોસ-સરીર-માણેણં કોસ-તિગં. ॥ ૩૨ ॥

શબ્દાર્થ

ગભ્મયા-ગર્ભજ, છચ્ચેવ-છ જ, ગાડઆઈં- ગાઉ, મુણેયવ્વા- જાણવા, મણુસ્સા- મનુષ્યો, ઉક્કોસ-સરીર-માણેણં- ઉત્કૃષ્ટ શરીરના પ્રમાણની અપેક્ષાએ. કોસતિગં-ત્રણ ગાઉ. ૩૨.

ગાથાર્થ

ગર્ભજ ચતુષ્પદો છ જ ગાઉ જાણવા, અને શરીરના ઉત્કૃષ્ટ માપે (ગર્ભજ) મનુષ્યો ત્રણ ગાઉ છે. ૩૨.

સામાન્ય વિવેચન

ગર્ભજ જળચરના શરીરની ઉંચાઈ ૧ હજાર જોજન

ગર્ભજ ઉર:પરિસર્પના શરીરની ઉંચાઈ ૧ હજાર જોજન

ગર્ભજ ભુજપરિસર્પના શરીરની ઉંચાઈ	૨ થી ૯ ગાઉ.
ગર્ભજ ચતુષ્પદના શરીરની ઉંચાઈ	૬ ગાઉ
ગર્ભજ ખેચરના શરીરની ઉંચાઈ	૨ થી ૯ ધનુષ છે
ગર્ભજ મનુષ્યના શરીરની ઉંચાઈ	ત્રણ ગાઉ હોય છે.

મનુષ્યોની આ વધારેમાં વધારે ઉંચાઈ દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્રમાં હોય છે. તેમજ ભરત-ઐરવતના સુખમસુખમ નામના પહેલા આરામાં હોય છે. છ ગાઉના ચતુષ્પદો દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુમાં હોય છે.

૭. દેવોના શરીરની ઉંચાઈ

ઈસાણંત-સુરાણં, રયણીઓ સત્ત હુંતિ ઉચ્ચત્તં ।

દુગ-દુગ-દુગ-ચઝ-ગેવિજ્જ-ણુત્તરેવિક્કવ્કપરિહાણી ॥ ૩૩ ॥

અન્વય: ઈસાણંત-સુરાણં ઉચ્ચત્તં સત્ત રયણીઓ હુંતિ ।

દુગ-દુગ-દુગ-ચઝગેવિજ્જણુત્તરેવિક્કવ્ક-પરિહાણી. ॥ ૩૩ ॥

શબ્દાર્થ

ઈસાણ-અંત-સુરાણં-ઈશાન દેવલોકના અંત સુધીના દેવોની. ઉચ્ચતં-ઉંચાઈ, સત્ત-સાત, રયણીઓ- હાથ, દુગ-દુગ-દુગ-ચઝ-ગેવિજ્જણુત્તરે-બે, બે, બે, ચારે ઐવેયક અને અનુત્તરમાં (ઈ) કિકિકિ-પરિહાણી-એક એકની પરિહાણી-ઓછાશ. ૩૩.

ગાથાર્થ

ઈશાન દેવલોકના અંત સુધીના દેવોની ઉંચાઈ સાત હાથ છે (પછી) બે, બે, બે, ચાર, ઐવેયકો અને અનુત્તરોમાં એક

એકની ઓછાશ છે. ૩૩.

સામાન્ય વિવેચન

ભવનપતિ, વ્યંતર, વાણવ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, તિર્યકજૂંભક, પરમાધાર્મિક, પહેલા અને બીજા દેવલોક અને પહેલા કિલ્બિષિકના દેવોની ઉંચાઈ ૭ હાથ.

ત્રીજા, ચોથા દેવલોક અને બીજા કિલ્બિષિકના દેવોની ઉંચાઈ ૬ હાથ. પાંચમા, છઠ્ઠા દેવલોક, ત્રીજા કિલ્બિષિક, અને નવ લોકાંતિક દેવોની ઉંચાઈ ૫ હાથ.

સાતમા, આઠમા દેવલોકના દેવોની ઉંચાઈ ૪ હાથ.

નવમા, દશમા, અગ્યારમા અને બારમા દેવલોકના દેવોની ઉંચાઈ ૩ હાથ.

નવ ત્રૈવેયકોના દેવોની ઉંચાઈ-૨ હાથ.

પાંચ અનુત્તરોના દેવોની ઉંચાઈ- ૧ હાથ

જીવોના શરીરની ઉંચાઈનું વર્ણન અહીં પુરું થાય છે.

૨. આયુષ્યદ્વાર

૧. એકેન્દ્રિયોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય

બાવીસા પુઢવીએ, સત્ત ય આઝસ્સ તિન્નિ વાઝસ્સ ।

વાસ-સહસ્સા દસ તરુ-ગણાણ તેઝ તિરત્તાઝ ॥ ૩૪ ॥

અન્વય : પુઢવીએ, આઝસ્સ, વાઝસ્સ, તરુ-ગણાણ બાવીસા, સત્ત ।

તિન્નિ ય દસ વાસ-સહસ્સા, તેઝ તિરત્તાઝઝ ॥ ૩૪ ॥

શબ્દાર્થ

બાવીસા-બાવીસ, પુઢવીએ- પૃથ્વીકાયનું, સત્ત-સાત, આઉસ્સ-અપ્કાયનું, તિન્નિ-ત્રણ, વાઉસ્સ-વાયુકાયનું, વાસ-સહસ્સા-હજાર વર્ષ, દસ-દશ, તરુગણાણ-પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનું, તેઉ- તેઉકાય, તિરત્તાઉ- ત્રણ અહોરાત્રિના આયુષ્યવાળા છે. ૩૪.

ગાથાર્થ

પૃથ્વીનું બાવીશ, પાણીનું સાત, વાયુનું ત્રણ, પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનું દશ હજાર વર્ષ, અને તેઉકાય ત્રણ (અહોરાત્ર) રાતના આયુષ્યવાળા છે. ૩૪.

સામાન્ય વિવેચન

અહોરાત્ર એટલે રાત અને દિવસ. ત્રણ રાત થાય, ત્યારે વચ્ચે ત્રણ દિવસ પણ આવે છે, એટલે ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત; અર્થાત્ ત્રણ અહોરાત્રનું આયુષ્ય સમજવું. અહો (અહન્) એટલે દિવસ. ૩૪.

વિકલેન્દ્રિયોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય

વાસાણિ બારસાઠ, બેઙ્ઙદિયાણં તેઙ્ઙદિયાણં તુ ।

અઙ્ગાપન્ન-દિણાઙ્ઙં, ચઙ્ગરિંદીણં તુ હ્રમ્માસા ॥ ૩૫ ॥

અન્વયઃ : બેઙ્ઙદિયાણં તેઙ્ઙદિયાણં તુ ચઙ્ગરિંદીણં આઠ બારસ ।

વાસાણિ અઙ્ગાપન્ન-દિણાઙ્ઙં, હ્રમ્માસા ॥ ૩૫ ॥

શબ્દાર્થ

વાસાણી-વર્ષ, બારસ-બાર, આઉ-આયુષ્ય, બેઈદિયાણં-

બેઠન્દ્રિયોને, તેઈદિયાણં- તેઈન્દ્રિયોનું, અઉણાપત્ર-દિણાઈ-
ઓગણપચાસ દિવસો, ચઉરિંદીણં- ચઉરિન્દ્રિયોનું, છમ્માસા-છ
માસ- છ મહિના. ૩૫.

ગાથાર્થ

બે- ઈન્દ્રિયોનું બાર વર્ષ, તે-ઈન્દ્રિયોનું ઓગણપચાસ
દિવસ, અને ચઉરિન્દ્રિયોનું છ મહિના આયુષ્ય હોય છે. ૩૫.

૩. દેવો, ૪. નારકો, ૫. ગર્ભજ, ચતુષ્પદ, તિર્યચો અને
૬. મનુષ્યોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય.

સુર-નેરૂયાણ ઠિઈ, ઉક્કોસા સાગરાણિ તિત્તીસં ।

ચઉપ્પચ-તિરિચ-મણુસ્સા, તિન્નિચ પલિઓવમા હુંતિ ॥ ૩૬ ॥

અન્વય : સુર-નેરૂયાણ ઉક્કોસા, ઠિઈ તિત્તીસં સાગરાણિ, ચ ।

ચઉપ્પચ-તિરિચ-મણુસ્સા, તિન્નિ ચ-પલિઓવમા હુંતિ. ॥ ૩૬ ॥

શબ્દાર્થ

સુરનેરૂયાણ-દેવો અને નારકોની. ઠિઈ- આયુષ્ય, સ્થિતિ,
ચઉપ્પચ-તિરિચ-મણુસ્સા- ચતુષ્પદ, તિર્યચ અને મનુષ્યો, તિન્નિ-
ત્રણ, ઉક્કોસા- ઉત્કૃષ્ટ - વધારેમાં વધારે, સાગરાણિ-સાગરોપમ,
તિત્તીસં-તેત્રીશ. પલિઓવમા- પલ્યોપમ. ૩૬.

ગાથાર્થ

દેવ અને નારકોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તેત્રીશ સાગરોપમ અને
ચતુષ્પદ તિર્યચો અને મનુષ્યોની ત્રણ પલ્યોપમ છે. ૩૬.

સામાન્ય વિવેચન

દેવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય અનુત્તરવાસી દેવોની અપેક્ષાએ કહ્યું છે, અને નારકોનું સાતમી નારકની અપેક્ષાએ છે. તેમજ યતુષ્યદ તિર્યચો તંથા મનુષ્યોનું દેવકુરુ ઉત્તરકુરુની અપેક્ષાએ કહ્યું છે. (પલ્યોપમ અને સાગરોપમની વ્યાખ્યા માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૫)

૭. ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યચોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય

જલયર-ર-ભુયગાણં, પરમાઠ હોઇ પુલ્લ-કોડી ૩ ।

પલ્લકીણં પુણ ભણિઓ, અસંખ-ભાગો ય પલિયસ્સ ॥ ૩૭ ॥

અન્વય: જલયર-ર-ભુયગાણં, પરમાઠ પુલ્લ-કોડી ૩ હોઇ ।

પુણ ય પલ્લકીણં પલિયસ્સ, અસંખ-ભાગો ભણિઓ ॥ ૩૭ ॥

શબ્દાર્થ

જલયર-ર-ભુયગાણં-જલયર (ર:પરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પોને, હોઈ- છે, પરમાઉ-ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય, પુલ્લ-કોડી-પૂર્વ કોડ વર્ષ, ઉ- પાદપૂર્તિ માટે અવ્યય છે, પક્ષીણં- પક્ષીઓનું, પુણ- વળી, ભણિઓ-કહેલું છે. અસંખભાગો-અસંખ્યાતમો ભાગ, પલિયસ્સ - પલ્યોપમનો. ૩૭.

ગાથાર્થ

જળયર, (ર:પરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પનું) ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય કોડ પૂર્વ વર્ષ છે. અને પક્ષીઓને પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ કહ્યો છે.

સામાન્ય વિવેચન

અહીં જળયર-સંમૂર્ચિમ અને ગર્ભજ એ બન્નેયનું કોડ પૂર્વ

વર્ષનું આયુષ્ય સમજવું. કારણકે-સંમૂર્ચિશ્રમ ઉર:પરિસર્પ અને ભુજ પરિસર્પનું આયુષ્ય અન્ય ગ્રંથોમાં જુદું ગણાવ્યું છે. પણ જળચર જીવોનું જુદું ગણાવ્યું નથી. સંમૂર્ચિશ્રમ ચતુષ્પદ ૮૪૦૦૦ વર્ષ, પક્ષી-૭૨૦૦૦ વર્ષ, ઉર:પરિસર્પ-૫૩૦૦૦ વર્ષ, ભુજપરિસર્પ-૪૨૦૦૦ વર્ષ.

૭૦૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ વર્ષે એક પૂર્વ થાય છે. એવા એક કરોડ પૂર્વ સમજવા. ૩૭.

૮. સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય, ૯. સાધારણ વનસ્પતિકાય અને
૧૦. સંમૂર્ચિશ્રમ મનુષ્યોનું જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય.

સવ્વે સુહુમા સાહારણા ય, સમુચ્છિમા મણુસ્સા ય ।
ઉક્કોસ-જહન્નેણં, અંત-મુહુત્તં ચિય જિયંતિ ॥ ૩૮

અન્વય: સવ્વે સુહુમા સાહારણા ય, સમુચ્છિમા મણુસ્સા ય ।

ઉક્કોસ-જહન્નેણં, અંત-મુહુત્તં ચિય જિયંતિ ॥ ૩૮ ॥

શબ્દાર્થ

સવ્વે-બધા, સુહુમા-સૂક્ષ્મ, સાહારણા-સાધારણ વનસ્પતિકાય, સમુચ્છિમા- સંમૂર્ચિશ્રમ. મણુસ્સા-મનુષ્ય, ઉક્કોસ જહન્નેણં-ઉત્કૃષ્ટથી અને જઘન્યથી, અંતમુહુત્તં-અંતર્મુહૂર્ત સુધી, ચિય-જ, નિશ્ચયથી, જિયંતિ- જીવે છે. ૩૮.

ગાથાર્થ

બધા સૂક્ષ્મ જીવો, સાધારણો અને સંમૂર્ચિશ્રમ મનુષ્યો ઉત્કૃષ્ટથી અને જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત સુધી જ જીવે છે. ૩૮.

સામાન્ય વિવેચન

સૂક્ષ્મ એટલે-સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાય, વાયુકાય અને સાધારણ વનસ્પતિકાય લેવા અથવા સાધારણ એટલે સૂક્ષ્મ અને બાદર બન્નેય સાધારણ વનસ્પતિકાય સમજવા.

સંમૂર્ચિશ્રમ મનુષ્યો એટલે એકસો એક ક્ષેત્રના ગર્ભજ સ્ત્રી-પુરુષ અને નપુંસક જાતિના મનુષ્યોના (૧)મળ, (૨) મૂત્ર, (૩) વીર્ય, (૪) શ્લેષ્મ, (૫) પિત્ત, (૬) પરસેવો, (૭) એઠવાડ વગેરે ચૌદ પ્રકારના અશુચિ સ્થાનોમાં અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા શરીરવાળા અસંખ્યાતા સંમૂર્ચિશ્રમ મનુષ્યો ઉત્પન્ન થાય છે. તે મન વગરના અને મિથ્યાદષ્ટિ હોય છે. તે અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં જ મરણ પામે છે. તેનું આયુષ્ય અંતર્મુહૂર્તનું જ હોય છે. ૩૮.

બન્નેય દારોનો ઉપસંહાર

ઓગાહણા-ડડ-માણં, एवं संखेवओ समक्खायं ।

जे पुण इत्थ विसेसा, विसेस-सुत्ताउ ते नेया ॥ ३९ ॥

અન્વયઃ एवं संखेवओ ओગાહણા-ડડ-માણં સમક્ખાયં ।

પુણ ઇત્થ જે વિસેસા, તે વિસેસ-સુત્તાઉ નેયા ॥ ૩૯

શબ્દાર્થ

ઓગાહણાઉ-માણં-અવગાહના-ઉંચાઈ અને આયુષ્યનું પ્રમાણ. સંખેવઓ- સંક્ષેપથી, ટુંકામાં, સમક્ખાયં- કહ્યું, ઈત્થ- એમાં, પુણ- અને વળી, વિસેસા-વિશેષ સ્પષ્ટીકરણો, વિસેસ-સુત્તાઉ-વિશેષ સૂત્રોથી, મોટાં સૂત્રોથી. તે-તે આયુષ્ય અને શરીરની ઉંચાઈ. નેયા- જાણવા. ૩૯.

ગાથાર્થ

એ પ્રકારે અવગાહના અને આયુષ્યનું પ્રમાણ ટુંકામાં કહ્યું.
(પણ) એમાં જે વિશેષ હકીકત છે, તે મોટાં સૂત્રોથી જાણવી.

સામાન્ય વિવેચન

આ પ્રકરણમાં દરેક બાબતો માત્ર ટુંકમાં જ સમજાવી છે. દરેક જીવના દરેક દરેક મુખ્ય ભેદોના પેટા ભેદોના પણ શરીરની ઉંચાઈ તથા આયુષ્ય બીજા ગ્રંથોમાં વિગતવાર બતાવ્યા છે. તેથી તે તેવા મોટા ગ્રંથોમાંથી ખાસ સમજી લેવા. તો પણ કેટલીક સમજવા જેવી બાબતો વિશેષ વિવેચનમાં અમે બતાવીશું. ૩૯.

૩. સ્વકાયસ્થિતિ દ્વાર.

૧. એકેન્દ્રિયોની સ્વકાયસ્થિતિ.

એર્ગિદિયા ય સવ્વે, અસંખ્વ ઝસ્સપ્પિણી સકાયમ્મિ ।

ઊવવજ્જંતિ ચયંતિ ય, અણંત-કાયા અણંતાઓ ॥ ૪૦ ॥

અન્વયઃ સવ્વે એર્ગિદિયા અણંત-કાયા, સકાયમ્મિ અસંખ્વ ય ।

અણંતાઓ ઝસ્સપ્પિણી, ઊવવજ્જંતિ ય ચયંતિ ॥ ૪૦ ॥

શબ્દાર્થ

ઉસ્સપ્પિણી-ઉત્સર્પિણી ઉંચે ચડતી, ઉંચે ચડતો કાળ અને વચ્ચે અવસર્પિણી-એટલે નીચે ઉતરતો કાળ પણ આવે છે, તેથી અહીં ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી એમ બંને કાળ. અસંખ્વ-અસંખ્યાત, સકાયમ્મિ-પોતાની કાયામાં એકની એક જાતના જીવભેદમાં, ઊવવજ્જંતિ-ઉપજે છે. ચયંતિ-ચ્ચવે છે, મરે છે. અણંતકાયા-અનંતકાય, સાધારણ વનસ્પતિકાય. અણંતાઓ- અનંત. ૪૦

ગાથાર્થ

બધા એકેન્દ્રિય જીવો અને અનંતકાય જીવો પોતાની જ કાયમાં (અનુક્રમે) અસંખ્ય અને અનંત ઉત્સર્પિણી સુધી ઉપજે છે અને ચ્યવે છે. ૪૦

સામાન્ય વિવેચન

સ્વકાયમાં-પૃથ્વીકાય જીવ પૃથ્વીકાયમાં જ ક્યાં સુધી ઉત્પન્ન થાય ? અસંખ્ય= ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી સુધી ઉત્પન્ન થાય. એ પ્રમાણે જ અપ્કાય, તે= ઉકાય વાયુકાય, તથા પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય અંગે સમજવું. સાધારણ વનસ્પતિ જીવ વારંવાર સાધારણ વનસ્પતિકાયમાં ક્યાં સુધી જન્મે ? તે અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી સુધી જન્મે અને મરે. (ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીના સ્વરૂપ માટે જુઓ. પૃષ્ઠ. ૩૫)

૨. વિકલેન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય જીવોની સ્વકાય સ્થિતિ સંખિજ્જ-સમા વિગલા, સત્તટ્ટ-ભવા પર્ણિદિ-તિરિ મણુઆ ।
 ઉવવજ્જંતિ સકાએ, નારય-દેવા ય નો ચેવ ॥ ૪૧ ॥

અન્વય : વિગલા સંખિજ્જ-સમા, પર્ણિદિ-તિરિ-મણુઆ સત્તટ્ટ ભવા ।
 સકાએ ઉવવજ્જંતિ, ય નારય-દેવા નો ચેવ. ॥ ૪૧ ॥

શબ્દાર્થ

સંખિજ્જ-સમા-સંખ્યાતવર્ષ, વિગલા-વિકલેન્દ્રિયો, બે, ત્રણ, ચાર ઈન્દ્રિયોવાળા, સત્તટ્ટ-ભવા-સાત આઠ ભવ, પર્ણિદિતિરિ-મણુઆ-પંચેન્દ્રિય-તિર્યચ અને મનુષ્યો. ઉવવજ્જંતિ- ઉપજે છે. સકાએ- સ્વ જીવભેદમાં, નારય-દેવા-નારકો અને દેવો. ૪૧.

ગાથાર્થ

વિકલેન્દ્રિય જીવો સંખ્યાતા વર્ષ સુધી અને પંચેન્દ્રિય તિર્યચો તથા મનુષ્યો સાત-આઠ ભવ સુધી સ્વ જીવભેદમાં ઉપજે છે. પણ નારકો અને દેવતાઓ નહીં જ. ૪૧.

સામાન્ય વિવેચન

સાત કે આઠ ભવ એમ બે વિકલ્પ કહેવાનું કારણ એ છે, કે-આઠમો ભવ અસંખ્યાત વર્ષના યુગલિયામાં જ થાય. ત્યાંથી દેવ ભવમાં જાય અને પછી મનુષ્ય કે તિર્યચમાં આવે. પણ એકી સાથે આઠથી વધારે ભવ ન જ કરે. સાત ભવ સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળામાં કરે. આઠમો ન કરે. આઠમો ભવ કરે તો અસંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળામાં જ થાય. ૪૧.

૪. પ્રાણદ્વાર

૧૦ પ્રાણો તથા એકેન્દ્રિયો અને વિકલેન્દ્રિયોને
કેટલા પ્રાણો હોય છે ?

દસહા જિઆણ પાણા, ઙ્દિય-ઝસાસ-આઝ-બલ-રૂવા ।
ઈર્ગિદિઈસુ ચઝો, વિગલેસુ છ સત્ત અઢ્ઢેવ. ॥ ૪૨ ॥

અન્વયઃ જિઆણ ઙ્દિય-ઝસાસ-આઝ-બલ-રૂવા, દસહા પાણા ।
ઈર્ગિદિઈસુ ચઝો, વિગલેસુ છ સત્ત અઢ્ઢેવ. ॥ ૪૨ ॥

શબ્દાર્થ

દસહા-દશ પ્રકારે, જિઆણ-જીવોને, પાણા- પ્રાણો, ઈર્દિય-
પાંચ ઈન્દ્રિય, ઊસાસ-શ્વાસોશ્વાસ, આઉ-આયુષ્ય, બલ-બળ -
મન-વચન અને કાયાના બળ, ઈર્દિય-ઉસાસ-આઉ-બલ-રૂવા-

પાંચ ઈન્દ્રિયો, શ્વાસોશ્વાસ અને મન-વચન-કાયાનું બળ. તે સ્વરૂપ (દશ પ્રાણો) એગિંદ્રિએસુ-એકેન્દ્રિયોને. ચઉરો-ચાર, વિગલેસુ- વિકલેન્દ્રિયોને, છ-છ, સત્ત- સાત, અટ્ટ- આઠ, એવ- જ. ૪૨.

ગાથાર્થ

જીવોને ઈન્દ્રિયો, શ્વાસોશ્વાસ, આયુષ્ય અને બળરૂપે દશ પ્રકારે પ્રાણો (હોય છે.) એકેન્દ્રિયોને ચાર અને વિકલેન્દ્રિયોને છ, સાત, અને આઠ જ (હોય છે). ૪૨.

સામાન્ય વિવેચન

પ્રાણ એટલે જીવન. જીવનું જીવન તે પ્રાણ. શરીરધારી કોઈપણ જીવ જીવન જીવે છે કે નહીં? આ દશમાંના અમુક સંખ્યાના પ્રાણો ચાલુ હોય, તો જ સમજી શકાય છે કે જીવ જીવે છે.

અથવા જીવે જીવવું એટલે આ દશમાંના કોઈપણ અમુક પ્રાણ ધારણ કરવા. એક પણ પ્રાણ ન હોય, તો “અમુક જીવ જીવન જીવે છે” એમ કહેવાય જ નહીં, એટલે તે પ્રાણો વિના જીવ જીવી શકે જ નહીં, તે મરણ કહેવાય.

ઈન્દ્રિય શબ્દથી પાંચ ઈન્દ્રિયો સમજવી. અને બળ શબ્દથી મનબળ-વચનબળ-કાયબળ એ ત્રણે બળો સમજવા. એમ પ્રાણોની દશની સંખ્યા પૂરી થશે.

આ દશ પ્રાણો જીવના છે. આત્મા તો અમર છે. તેના પ્રાણો તો જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર વગેરે છે. તેની સાથે આત્મા અનાદિ અનંતકાળ સુધી પ્રાણવાન્ રહે છે, અને જીવે જ છે.

પરંતુ દશ પ્રાણ જીવના ગણાવ્યા છે, તે દુનિયામાં જે

શરીરધારી જીવ કહેવામાં આવે છે, તેના દશ પ્રાણો છે. જીવ અને આત્માનો ભેદ આગળ ઉપર સમજાવ્યો છે. તે ઉપરથી આ હકીકત બરાબર સમજી શકાશે.

એકેન્દ્રિયોને ચાર પ્રાણ છે. સ્પર્શેન્દ્રિય, શ્વાસોશ્વાસ, આયુષ્ય અને કાયબળ.

બેઠેન્દ્રિયોને રસનેન્દ્રિય અને વચનબળ વધીને છ પ્રાણ થાય છે. તેઠેન્દ્રિયોને ઘ્રાણેન્દ્રિય વધારે હોવાથી સાત પ્રાણ થાય છે. ચંડ્રિયોને ચક્ષુરિન્દ્રિય વધારે હોવાથી આઠ પ્રાણ થાય છે. ૪૨.

મન વગરના કે મનવાળા પંચેન્દ્રિયોને પ્રાણો કેટલા ?

તથા ઉપસંહાર

असन्नि-सन्नि-पंचिंदिएसु, नव दस कमेण बोधव्वा ।

तेहिं सह विष्मओगो, जीवाणं भण्णए मरणं ॥ ४३ ॥

अन्वयः असन्नि सन्नि-पंचिंदिएसु, कमेण नव-दस बोधव्वा ।

तेहिं सह विष्मओगो, जीवाणं मरणं भण्णए. ॥ ४३ ॥

શબ્દાર્થ

असन्नि-सन्नि-पंचिंदिएसु- મન વગરના અને મનવાળા પંચેન્દ્રિયોને, નવ-નવ, દશ-દશ. કમેણ-અનુક્રમે, બોધવ્વા-જાણવા. તેહિં-તેઓની, સહ- સાથે, વિષ્મઓગો-વિયોગ, જીવાણં-જીવોનું, ભણ્ણએ- કહેવાય છે, મરણં-મરણ. ૪૩.

ગાથાર્થ

મન વગરના અને મનવાળા પંચેન્દ્રિય જીવોને અનુક્રમે નવ અને દશ (પ્રાણો જાણવા).

તેઓ (પ્રાણો)ની સાથેનો “વિયોગ” જ જીવોનું “મરણ” કહેવાય છે.

સામાન્ય વિવેચન

અસંજિપંચેન્દ્રિય જીવોને પાંચમી શ્રોત્રેન્દ્રિય વધારે હોવાથી તેઓને નવ પ્રાણ હોય છે, અને સંજિપંચેન્દ્રિય જીવોને મનબળ વધારે હોવાથી તેને દશ પ્રાણો હોય છે. દુનિયામાં “અમુક જીવ મરી ગયો” એવું કહેવાય છે. તેનો વાસ્તવિક શો અર્થ છે ? તે, ગાથાના પાછલા અડધા ભાગમાં સમજાવે છે. મરણ એટલે-ઉપર જેને જેટલા પ્રાણો ગણાવ્યા છે, તે સર્વનો નાશ, તે જ જીવનું મરણ. તેથી મરણ એટલે પોતાના પ્રાણોનો વિયોગ. પ્રાણોનો વિયોગ એટલે મરણ. “અમુક માણસ મરી ગયો” એટલે કે (તેના પ્રાણો છુટી ગયા એટલે “તે માણસ મરી ગયો”, એટલે કે) પોતાના પ્રાણો સાથે તેના આત્માનો વિયોગ થયો. તે જીવનું મરણ ગણાય છે. આત્મા અમર છે, તે કદી મરતો નથી, પરંતુ પ્રાણો અને આત્મા જુદા પડે તે મરણ કહેવાય છે.

ગર્ભજ મનુષ્યો અને તિર્યંચો તથા દેવતા અને નારકો સંજિપંચેન્દ્રિય કહેવાય છે. બાકીના જીવો અસંજી કહેવાય છે. કેમકે-તે મન વિનાના છે. એટલે એકેન્દ્રિયો અને વિકલેન્દ્રિયો પણ અસંજી કહેવાય છે. મન વિનાના પંચેન્દ્રિયો અસંજી પંચેન્દ્રિયો ગણાય છે. સંમૂર્ચ્છિમ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો અને સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યો પણ અસંજી પંચેન્દ્રિયો છે, કેમકે તે મન વિનાના હોય છે.

સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યોમાં વચનબળ નથી હોતું, તેથી આઠ પ્રાણ અને શ્વાસોશ્વાસ પર્યાપ્તિ પૂરી કરતાં પહેલાં મરી જાય છે. તેથી

સાત પ્રાણો છે. એટલી વિશેષતા સમજવી. ૪૩.

ઉપદેશ

એવં અણોર-પારે, સંસારે સાયરમ્મિ ભીમમ્મિ ।

પત્તો અણંત-ખુત્તો, જીવેહિં અપત્ત-ધમ્મેહિં ॥ ૪૪ ॥

અન્વયઃ અણોર-પારે ભીમમ્મિ, સંસારે સાયરમ્મિ ।

અપત્ત-ધમ્મેહિં, જીવેહિં, એવં અણંત-ખુત્તો પત્તો. ॥ ૪૪ ॥

શબ્દાર્થ

એવં- એ પ્રકારે, અણોર-પારે-આ પાર કે સામા પાર વગરનો, આ કાંઠો કે સામા કાંઠા વગરનો અનાદિ અનંત. સંસારે-સંસારરૂપી, સાયરમ્મિ- સાગરમાં, ભીમમ્મિ- ભયંકર, અપત્તધમ્મેહિં-ધર્મને નહીં પામેલા. જીવેહિં-જીવોએ. (પ્રાણોનો વિયોગ એટલે મરણ), પત્તો-પામ્યા છે. અણંતખુત્તો-અનંતવાર, (ખુત્તો-વાર) ૪૪.

ગાથાર્થ

આર-પાર વગરના સંસારરૂપી ભયંકર સમુદ્રમાં ધર્મ નહીં પામેલા જીવો એ પ્રકારે (પ્રાણોનો વિયોગ-મરણ) અનંતવાર પામ્યા છે.

સામાન્ય વિવેચન

સંસાર અનાદિ અનંતકાળનો છે, અને ધણો જ ભયંકર છે. ધર્મ નહીં પામેલા જીવોને અનંતવાર પ્રાણોનો વિયોગ થાય છે એટલે કે મરવું પડે છે. અનંતવાર મરવું-જન્મવું એ જ તેનો સંસાર. અનંતવાર મરવું અને જન્મવું એ જ તેની ભયંકરતા.

અનંત મરણોમાંથી બચવું હોય, તો ધર્મ જ ઉપાય છે. ધર્મ કરનારો જીવ બને તેટલો વેળાસર મરણોની પરંપરાથી છુટો થાય છે અને અમર બને છે. અજ-જન્મ રહિત બને છે. અમર-મરણ વગરનો થાય છે. મુક્ત-છુટો થાય છે.

આ જગત્માં ધર્મની મુખ્ય જરૂર એટલા માટે જ છે. જગત્માં મરણ ન હોત, તો ધર્મની જરૂર કદાચ ન રહેત. જીવને જગતમાં સુખનાં અનેક સાધનો છે. તેમજ દુઃખમાંથી છોડાવનાર પણ અનેક સાધનો મળી શકે. પરંતુ અનંત મરણોથી છોડાવનાર ધર્મ સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ નથી. ધર્મ જ એક એવી વસ્તુ છે કે તે અનંત મરણોની પરંપરાથી છોડાવીને જીવને અમર બનાવે છે. ધર્મની બીજા કોઈપણ કારણે કદાચ જરૂર ન હોય, તો પણ અમર થવા તો ધર્મ વિના ચાલશે જ નહીં. ધર્મ અને ધર્મના સાધનોની જરૂરિયાત દુનિયાદારીના કોઈપણ સંજોગો માટે ન નક્કી થતી હોય, તો પણ આ આત્માના અનાદિ અનંતકાળના મહાજીવનની દૃષ્ટિએ અનંત મરણમાંથી છુટવા ધર્મની અનિવાર્ય જરૂર છે. માટે દરેકે દરેક ક્ષણ, દરરોજ, દરેક મહિને, અને એકંદર આખી જિંદગી જેટલો વખત મળે, તેટલો વખત, અને જેટલી શક્તિ હોય, તેટલી શક્તિનો ઉપયોગ કરીને અવશ્ય ધર્મ કરવો જોઈએ. એ આ ઉપદેશનો સાર છે, જગતના દરેક માણસે સમજી રાખવું જોઈએ કે જન્મ-મરણની પરંપરામાંથી છોડાવનાર જૈન ધર્મ જેવી શક્તિ બીજા કોઈ ધર્મમાં નથી. કેમકે-તેઓની પાસે તેને લાયકનાં સાધનો નથી.૪૪.

(શિક્ષકોએ ગાથામાં આપવામાં આવેલી ધર્મની જરૂરિયાત માટે ઉપર જે સમજાવવામાં આવેલું છે, તે બરાબર ઠસાવવું.)

૫ મું યોનિદ્વાર.

૧. એકેન્દ્રિયોની યોનિ સંખ્યા

તહ ચઝાસી લક્ષ્ઢા, સંઢા જોણીણ હોઢ જીવાણં ।
પુઢવાઈણં ચઝણહં, પત્તેયં સત્તસત્તેવ ॥ ૪૫ ॥

અન્વયઃ તહ જીવાણં જોણીણ, સંઢા ચઝાસી લક્ષ્ઢા હોઢ ।
પુઢવાઈણં ચઝણહં, પત્તેયં સત્ત સત્તેવ. ॥ ૪૫ ॥

શબ્ઢાર્થ

તહ-તથા. ચઝરાસી-ચોરાશી, લક્ષ્ઢા-લાખ. સંખા-સંખ્યા, જોણીણ-યોનિઓની, હોઈ-છે, જીવાણં-જીવોની, પુઢવાઈણં-પૃથ્વીકાયાદિક, ચઝણહં-ચારેયમાં, પત્તેયં-દરેકની, સત્ત-સત્ત-સાત સાત, એવ-જ. ૪૫.

ગાથાર્થ

તથા, જીવોની યોનિઓની સંખ્યા ચોરાશી લાખ છે. પૃથ્વી વગેરે ચારમાં દરેકની સાત સાત (લાખ) જ છે. ૪૫.

સામાન્ય વિવેચન

યોનિ એટલે જીવોની ઉત્પત્તિનું સ્થાન. ઉત્પત્તિનાં સ્થાનો અસંખ્ય છે. પરંતુ જે જે સ્થાનોમાં અમુક અમુક સમાનતા છે, તેઓનું એક સ્થાન ગણીને તેનાં ચોરાશી લાખ સ્થાનો ગણાવ્યાં છે. એક સમાન વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને સંસ્થાન- આકાર હોય, તેવા ઘણા ઉત્પત્તિ સ્થાનો હોય; તો પણ તે એક યોનિ ગણાય છે. આ રીતે કુલ ચોરાશી લાખ જીવયોનિઓ છે. પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાય અને વાયુકાયની સાત સાત લાખ યોનિઓ છે. ૪૫.

૨. બાકીના જીવોની યોનિઓની સંખ્યા

દસ પત્તેય-તરુણ, ચૌદસ લક્ષ્યા હવંતિ ઇયરેસુ ।
 વિગર્લિદિએસુ દો દો, ચૌરો પંચિદિ-તિરિયાણં ॥ ૪૬ ॥
 ચૌરો ચૌરો નારય, -સુરેસુ મણુઆણ ચૌદસ હવંતિ ।
 સંપિંડિઆ ય સવ્વે, ચુલસી લક્ષ્યા ડ જોણીણં ॥ ૪૭ ॥

અન્વય: પત્તેય-તરુણં દસ, ઇયરેસુ ચૌદસ લક્ષ્યા હવંતિ ।
 વિગર્લિદિએસુ દો દો, પંચિદિ-તિરિયાણં ચૌરો ॥ ૪૬ ॥
 નારય-સુરેસુ ચૌરો ચૌરો, મણુઆણ ચૌદસ લક્ષ્યા હવંતિ ।
 સવ્વે સંપિંડિઆ, જોણીણ ચુલસી લક્ષ્યા. ॥ ૪૭ ॥

શબ્દાર્થ

પત્તેય-તરુણં-પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની, ઇયરેસુ-ઈતરોને-
 સાધારણ વનસ્પતિકાયની, વિગર્લિદિએસુ-વિકલેન્દ્રિયોમાં,
 સંપિંડિયા- સરવાળો કરતાં એકઠી થયેલી, ચુલસીલક્ષ્ય-ચોરાશી
 લાખ. જોણીણ- યોનિઓની. ૪૬-૪૭.

ગુથાર્થ

પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની દશ, અને ઈતર (સાધારણ
 વનસ્પતિકાય)ની ચૌદ લાખ, વિકલેન્દ્રિયોની બબ્બે, પંચેન્દ્રિય
 તિર્યચોની ચાર (લાખ) છે. ૪૬.

નારકો અને દેવોની ચાર ચાર, અને મનુષ્યો ચૌદ (લાખ)
 હોય છે. બધી એકઠી કરવાથી યોનિઓ ચોરાશી લાખ થાય
 છે. ૪૭.

સામાન્ય વિવેચન

પૃથ્વીકાય- ૭ લાખ	તેઈન્દ્રિય- ૨ લાખ
અપ્કાય- ૭ લાખ	ચઉરિન્દ્રિય- ૨ લાખ
તેઉકાય-૭ લાખ	તિર્યચ પંચેન્દ્રિય-૪ લાખ
વાઉકાય-૭ લાખ	દેવતા- ૪ લાખ
પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય-૧૦ લાખ	નારકો-૪ લાખ
સાધારણ વનસ્પતિકાય-૧૪ લાખ	<u>મનુષ્યો- ૧૪ લાખ</u>
બેઈન્દ્રિય-૨ લાખ	કુલ ૮૪ લાખ

૩. (યોનિદ્વાર ચાલુ) સિદ્ધો ઉપર યોનિદ્વાર સાથે બાકીના પાંચેય દ્વારો પ્રસંગે ઘટાવ્યા છે.

સિદ્ધાણં નત્થિ દેહો, ન આઝ કમ્મં ન પાણ જોણીઓ ।

સાઙ્-અણંતા તેસિં, ઠિઈં જિણિંદાગમે ભણિઆ ॥ ૪૮ ॥

અન્વયઃ સિદ્ધાણં દેહો નત્થિ, આઝ-કમ્મં ન, પાણ-જોણીઓ ન ।

તેસિં ઠિઈં જિણિંદાગમે, સાઙ્-અણંતા ભણિયા. ॥ ૪૮ ॥

શબ્દાર્થ

સિદ્ધાણં- સિદ્ધોને. નત્થિ- નથી, દેહો-શરીર, ન- નથી.
આઉકમ્મં- આયુષ્ય કર્મ. સાઈ-અણંતા- સાદિ અનંત, તેસિં- તેઓની,
ઠિઈ- સ્થિતિ, જિણંદાગમે- શ્રી જિનેશ્વરોના આગમોમાં. ૪૮.

ગાથાર્થ

સિદ્ધોને નથી શરીર, નથી આયુષ્ય-કર્મ, નથી પ્રાણો અને યોનિઓ, તેઓની સ્થિતિ શ્રી જિનેશ્વર પ્રભુના આગમોમાં સાદિ અનંત કહી છે.

સામાન્ય વિવેચન

સિદ્ધો અંગે પાંચ દ્વારો નીચે પ્રમાણે ઉત્તર્યા છે :-

શરીરની ઉંચાઈ-શરીર જ નથી, તો પછી તેની ઉંચાઈ કેવી ?
 આયુષ્યનું પ્રમાણ- આયુષ્યકર્મ જ નથી. તો પછી તેના પ્રમાણની
 વાત કેવી ?
 પ્રાણો-દશમાનો એકેય નથી. માત્ર જ્ઞાનાદિક ભાવ પ્રાણો હોય છે.
 યોનિ-જન્મવાનું જ નથી, તો પછી તેનું સ્થાન ક્યાંથી હોય ?
 સ્વ-સ્વરૂપમાં સ્થિતિ-સાદિ અનંતકાળ સુધીની હોય છે. ૪૮.

૪. (યોનિદ્વાર ચાલુ) યોનિઓની ભયંકરતા

કાલે અણાડ-નિહણે, જોણિ-ગહણમ્મિ ખીસણે ઇત્થ ।
 ભમિયા ભમિહિંતિ ચિરં, જીવા જિણ-વયણમલહંતા ॥ ૪૯ ॥
 અન્વયઃ અણાડ-નિહણે કાલે, જોણિ-ગહણમ્મિ ખીસણે ઇત્થ ।
 જિણ વયણમલહંતા જીવા, ચિરં ભમિયા ભમિહિંતિ. ॥ ૪૯ ॥

શબ્દાર્થ

અણાઈ-નિહણે- આદિ એટલે શરૂઆત, અને નિધન એટલે
 અંત, તે વગરના એટલે અનાદિનિધન-આદિ અને અંત વગરના.
 કાલે- કાળમાં, જોણીગહણમ્મિ-યોનિઓએ કરીને ગંભીર,
 ભીસણે-ભયંકર, ઇત્થ-અહીં- આ સંસારમાં, ભમિયા-ભમ્યા,
 ભમિહિંતિ-ભમશે. ચિરં-લાંબો વખત, જિણવયણં-જિનવચન,
 અલહંતા- ન પામતા. ૪૯.

આશ્ચર્ય

જિનેશ્વર પ્રભુના વચનને નહીં પામેલા જીવો યોનિઓથી

ગહન અને ભયંકર આ (સંસાર) માં અનાદિ અનંતકાળ ઘણા વખત સુધી ભમ્યા છે અને ભમશે. ૪૯.

સામાન્ય વિવેચન

પ્રાણવિયોગરૂપ મરણો અને યોનિઓ એટલે જન્મસ્થાનો. એ બે સંસારની ગંભીરતા અને ભયંકરતાના મુખ્ય મથકો છે. એવા ભયંકર સંસારમાં અનાદિથી જીવો ભમે છે, તે ભમવામાંથી બચવાનો ઉપાય જિનેશ્વર પ્રભુનો ઉપદેશ જ છે. જ્યાં સુધી એ ઉપદેશ સાંભળ્યો ન હોય, તેનો સાર સમજ્યા ન હોય, અને તે પ્રમાણે આચરણ કર્યું ન હોય, ત્યાં સુધી તે ભયંકર સંસારમાંથી છૂટી શકાતું નથી અને અનંતકાળ ભમવું પડે છે. માટે જો તે રખડપટ્ટીમાંથી છૂટવું હોય, તો પ્રભુના ઉપદેશને અનુસરવું. આ સિવાય બીજો ઉપાય નથી. કોઈ ઠેકાણે ભમિયા, ભમન્તિ ભમિહિન્તિ- એવો પણ પાઠ છે.

૫. (યોનિદ્વાર ચાલુ) ઉપદેશ

તા સંપદ સંપત્તે, મણુઅત્તે દુલ્લહે વિ સંમત્તે ।

સિરિ-સંતિસૂરિ-સિદ્ધે, કરેહ ભો ! ઉજ્જમં ધમ્મે ॥ ૫૦ ॥

અન્વય: તા સંપદ દુલ્લહે વિ, મણુઅત્તે સંમત્તે સંપત્તે ।

ભો ! સિરિ-સંતિસૂરિ-સિદ્ધે, ધમ્મે ઉજ્જમં કરેહ. ॥ ૫૦ ॥

શબ્દાર્થ

તા-તેથી, સંપદ- હવે, દુલ્લહેવિ- દુર્લભ છતાં પણ, મણુઅત્તે-મનુષ્યપણું, સંમત્તે-સમ્યક્ત્વ, સંપત્તે-મળ્યે છતે, મળે છે તો, સિરિ-સંતિ-સૂરિ-સિદ્ધે-શ્રીશાંતિસૂરિશિષ્ટ, શ્રી-જ્ઞાનાદિલક્ષ્મી,

શાંતિ-એટલે ઉપશમયુક્ત, સૂરિ-એટલે પૂજ્ય પુરુષોએ, સિદ્ધે-ઉપદેશેલા. (અથવા શ્રી શાંતિસૂરિએ બતાવેલ.) ધમ્મે- ધર્મમાં, ઉજ્જમં-ઉદમ, કરેહ-કરો. ભો ! - હે મનુષ્યો.

ગાથાર્થ

માટે હવે તો દુર્લભ છતાં મનુષ્યપણું અને સમ્યક્ત્વ મળ્યા છે, તો હે ભવ્ય મનુષ્યો ! જ્ઞાનાદિ લક્ષ્મી અને શાંતિયુક્ત પૂજ્ય પુરુષોએ (તથા શ્રી શાંતિસૂરિજી મહારાજે) બતાવેલા ધર્મમાં ઉદમ કરો. ૫૦

સામાન્ય વિવેચન

માટી, પાણી વગેરે એકેન્દ્રિયથી માંડીને વિકલેન્દ્રિયો, પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો અને દેવ-નારક સુધી જીવો ઉત્પન્ન થાય છે. છતાં મનુષ્યપણું કોઈકને જ મળે છે. મનુષ્યપણું મળવા છતાં, અજ્ઞાન-મિથ્યાત્વ વગેરે હોવાથી ધર્મ સમજી શકાય નહીં, તેથી સમકીત પામવું તો ઘણું દુર્લભ થાય છે, છતાં તે મળ્યું, તો પછી ધર્મ- શા માટે ન કરવો ? માટે ધર્મની ભૂમિકારૂપ સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી ધર્મ કરવો જ જોઈએ. એમાં પ્રમાદ કરવાની જરૂર નથી. સમજવા માટે સમ્યક્ત્વના જુદી જુદી અપેક્ષાએ અર્થ થાય છે. શુદ્ધ દેવ, શુદ્ધ ગુરુ, શુદ્ધ ધર્મની શ્રદ્ધા, તે સમ્યક્ત્વ.

ધર્મ પણ અનેક જાતના દુનિયામાં સંભળાય છે. પણ જે શ્રી=જ્ઞાન, દર્શન અને શાન્તિ ઉપશમયુક્ત હોય, અને સૂરિ-એટલે વીતરાગ એવા પૂજ્યતમ પુરુષોએ સિદ્ધે--ઉપદેશેલ હોય તે જ ખરો ધર્મ છે. તેમાં ઉદમ કરવો જોઈએ.

“આ ગ્રંથના કર્તા શ્રી શાન્તિસૂરીશ્વરજી મહારાજ છે.” એમ ગર્ભિત રીતે કર્તાએ પોતાનું નામ પણ સૂચવ્યું છે. ૫૦

૩. ગ્રંથનો ઉપસંહાર

એસો જીવ-વિચારો, સંખેવ-રુઈળ જાણણા-હેઝ ।
સંખિત્તો ઉદ્ધરિઓ, રુદ્દાઓ સુય-સમુદ્દાઓ ॥ ૫૧ ॥
અન્વય: એસો જીવ -વિચારો, રુદ્દાઓ સુય-સમુદ્દાઓ ।

ઉદ્ધરિઓ, સંખેવરુઈળ, જાણણાહેઝ-સંખિત્તો ॥ ૫૧ ॥

શબ્દાર્થ

એસો-આ, જીવ-વિચારો-જીવવિચાર, સંખેવરુઈળ-થોડી બુદ્ધિવાળાઓને, જાણણા-હેઝી-સમજાવવામાટે. રુદ્દાઓ-ગંભીર, સુય-સમુદ્દાઓ-શાસ્ત્રરૂપી સમુદ્રમાંથી, સંખિત્તો-ટુંકાવેલો, ઉદ્ધરિઓ- લીધો છે. ૫૧.

ગાથાર્થ

આ જીવવિચાર-જીવોસંબંધી વિચાર ગંભીર આગમ-શ્રુત રૂપ સાગરમાંથી સંક્ષેપરુચિવાળા જીવોને સમજાવવા સંક્ષેપ-ટુંકારૂપે ઉદ્ધૃત કર્યો છે. સારરૂપે તારવ્યો છે. ૫૧.

(અવતરણ, ગાથા, અન્વય, શબ્દાર્થ, ગાથાર્થ અને સામાન્ય વિવેચન સહિત શ્રી જીવવિચાર પ્રકરણ સંપૂર્ણ)

જીવવિચાર- વિશેષાર્થ - ૧

૧. આ પ્રકરણના રચયિતા વાદિવેતાલ શ્રી શાન્તિસૂરીશ્વરજી મહારાજનું પ્રભાવવાળું જીવનચરિત્ર પ્રભાવક ચરિત્રમાં છે.
૨. મંગલાચરણમાં એ ભાવાર્થ સમજાય છે કે-જેમ દીવો રાતના

આપના બાળકોને

શ્રદ્ધાળુ, જ્ઞાનવાન

અને

ચારિત્રસંપન્ન બનાવવા

મહેસાણા પાઠશાળામાં

દાખલ કરો.

પ્રવેશ પત્ર મંગાવી

નીચેના સરનામે ભરી મોકલો

શ્રીમદ્ યશોવિજયજી જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા
સ્ટેશન રોડ, મહેસાણા (ગુજરાત) પીન - ૩૮૪ ૦૦૧